

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΒΑΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ
(ΜΑΪΟΣ 1896)*

Στους απελευθερωτικούς αγώνες της Κρήτης σπουδαῖος σταθμὸς ὑπῆρξε ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878), γιατί ἐξασφάλιζε στους Χριστιανούς ἀξιόλογα δικαιώματα. Δὲν ἀποτελοῦσε ὅμως λύση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιατί ἡ Πύλη, θεωρώντας τὰ δικαιώματα αὐτὰ ὑπερβολικά, συνεχῶς τὰ καταπατοῦσε, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο

*) Ἐὐχαριστίες θερμὲς θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω στὸν κ. Ἐρρίκο Μοάτσο, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ μεγαλύτερη προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ πολῦτιμο ἀρχεῖο του, ὅταν ἔγραφα τὴ μελέτη αὐτή. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ κ. Μοάτσου, ἐκτὸς ἄλλων σπουδαίων ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν, ὑπάρχει καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Χανίων τῶν ἐτῶν 1895 - 1898, καθὼς καὶ τμῆμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σκουζέ τῆς ἐποχῆς πού γιὰ πρώτη φορὰ ἦταν Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν (1895 - 1897). Αὐτὲς οἱ συλλογὲς ἐγγράφων ἐννοοῦνται ὅπου στίς ὑποσημειώσεις ἀναφέρεται τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Χανίων καὶ τὸ Ἀρχεῖο Σκουζέ.

Ἀκόμα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸ Συμβολαιογράφο κ. Ἰωάννη Γαλάνη, πού εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ δώσῃ ὀρισμένες τοπογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὸ Βάμο, ἀπὸ ὅπου καὶ ὁ ἴδιος κατάγεται.

Βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα πού ἀναφέρονται στίς ὑποσημειώσεις, βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, «Συμβολὴ εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων», *Ἐπιτηρίς Ἐταιρείας Ἑρητικῶν Σπουδῶν*, τόμ. Α' (1938), σσ. 530 - 55 καὶ τόμ. Β' (1939), σσ. 239 - 44.

Συντομογραφίαις.

Κ. Η. (Κούνδουρου Ἡμερολόγιο): Μανούσου Κούνδουρου, *Ἡμερολόγιον. Ἱστορικαὶ καὶ Διπλωματικαὶ Ἀποκαλύψεις*, Ἀθήνα, 1921.

Λ. Η. (Λεκανίδη Ἡμερολόγιο): Ἀνέκδοτο *Ἡμερολόγιο* τοῦ Ἰωσήφ Λεκανίδη, πού βρίσκεται στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης.

Α. Λ. (Ἀρχεῖο Λεκανίδη): Μαρίνης Ζινευράκη - Λεκανίδου, *Ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἰωσήφ Γ. Λεκανίδου Ἀλληλογραφία τῆς Ἀπελευθερωτικῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης, 1895 - 1898*, Χανιά, 1954.

Β. Β. (Blue Book): Turkey No. 7 (1896). *Correspondence Respecting the Affairs of Crete*, Λονδίνο, 1896.

Λ. J. (Livre Jaune): *Ministère des Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques. Affaires d' Orient. Affaire de Crète. Juin 1894 - Février 1897*, Παρίσι, 1897.

Γ. Α. Κ.: Ἐνικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

Σημ.: Οἱ ἀριθμοὶ πού ἀκολουθοῦν τίς συντομογραφίαις τυπωμένων ἔργων ἀναφέρονται στίς σελίδες τους.

γιατί οἱ Χριστιανοὶ τῆς Κρήτης, πιστεύοντας ὅτι ἡ Σύμβαση ἦταν κί-
τι ἀνεπαρκῆς καὶ προσωρινό, διεκδικοῦσαν πότε συμπληρωματικὰ δι-
καιώματα καὶ πότε τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ λόγοι αὐτοί, καθὼς καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν Χριστιανικῶν κομ-
μάτων μεταξύ τους, ὀδήγησαν στὴν ἀτυχή ἑπανάσταση τοῦ 1889 καὶ
τὸ Φιρμάνι τοῦ ἴδιου χρόνου μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Σουλτάνος κατάργησε τὰ
περισσότερα ἀπὸ τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν ἀναγνωριστῆ στους Χριστια-
νοὺς μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας ¹.

Μετὰ τὸ 1889 στὴν Κρήτη ἐπικράτησε δεινὴ πολιτικὴ καὶ οἰκονο-
μικὴ κατάσταση καὶ χρόνια ἀναρχία. Μολονότι δὲν ἔλειψε ἡ κλέφτικη
δράση στὰ βουνά, ὁ Χριστιανικὸς πληθυσμὸς γενικὰ ἦταν τρομοκρα-
τημένος. Ἡ ψυχολογία αὐτῆ τοῦ λαοῦ δὲν εὐνοοῦσε τὰ σχέδια ὀρισμέ-
νων ὀπλαρχηγῶν γιὰ μιὰ νέα ἐπαναστατικὴ ἐξόρμησι, ἀλλ' οἱ περιπλο-
κῆς ποὺ δημιουργήθηκαν στὸ Ἐνατολικὸ Ζήτημα ἀπὸ τὸ 1894 ἰδίως
μὲ τὴς Ἀρμενικῆς σφαγῆς κρίθηκε πὼς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀνεκ
μετάλλευτες. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ Γενικὴ Συνέλευσι ποὺ συνήλθε
στὰ Χανιά στὶς ἀρχὲς Μαΐου τοῦ 1895 (v. ἡ.), γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ
τὸ 1889, ἐπικράτησε πνεῦμα συνεργασίας ἀνάμεσα στὸ Χριστιανὸ
Βαλὴ Καραθεοδωρῆ Πασὰ καὶ στους ἀντιπρόσωπους τῶν Χριστιανῶν
καὶ τῶν Μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι διατύπωσαν ἀπὸ κοινοῦ συντηρη-
τικὰ αἰτήματα πρὸς τὸ Σουλτάνο γιὰ τὴν ἀνόρθωσι τοῦ νησιοῦ. Ὅσ-
τόσο, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ πρόωγη διάλυσι τῆς Συνέλευσι ἀπὸ τὸ
Βαλὴ, ὁ ὁποῖος φοβόταν ὅτι οἱ Χριστιανοὶ βουλευτῆς δὲ θὰ ἔμεναν ὡς
τὸ τέλος μετριοπαθεῖς ἐξ αἰτίας τῶν πιέσεων ποὺ τοὺς γίνονταν γιὰ
νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐπαναφορὰ τῶν προνομίων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέ-
ρος ἡ ἀπροθυμία τῆς Πύλης νὰ ικανοποιήσῃ τὰ αἰτήματα τῆς Συνέ-
λευσι προκάλεσαν πρόσθετες δυσμενέσεις καὶ διευκόλυναν τὸ ἔργο
ἐκείνων ποὺ πίστευαν ὅτι ἡ Πύλη, γιὰ νὰ ὑποχωρήσῃ, χρειάζεται δυ-
ναμικότερα μέσα ².

Ὑπὸ τὴς περιστάσεις αὐτῆς ὀργανώθηκε στὸ Βάμο ἀπὸ τὸν ἐκεῖ δι-
καστὴ Μανουῖσο Κουνδουράκη ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάστασι, ποὺ
στὶς 3/15 Σεπτεμβρίου 1895 ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ἐνοπλὴ συνάθροισι
στὸ Κλῆμα. Ἡ ἐπανάστασι αὐτὴ εἶχε χαρακτῆρα συντηρητικὸ, γιατί,
μολονότι διεκδικοῦσε γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης περισσότερα
προνόμια ἀπὸ ὅσα τοὺς ἔδινε ἡ Σύμβασι τῆς Χαλέπας, εἶχε θέσει γιὰ
σκοπὸ τῆς τῆ μεταπολίτευσι, δηλαδὴ ἕνα εἶδος μερικῆς αὐτονομίας,

¹) Πβλ. H. Couturier, *Ἡ Κρήτη. Ἡ Θέσις αὐτῆς ἐξ Ἀπόψεως τοῦ
Διεθνοῦς Δικαίου*, μετάφρασι Τιμ. Βενέρη, Ἡράκλειο, 1911, σσ. 78 - 88.

²) B. B. 6 - 7, 37, 43 - 44.

και όχι την ένωση με την Ελλάδα. Αυτό δὲ σημαίνει ὅτι οἱ πρωτεργάτες τῆς ἐπανάστασης δὲν ἠθέλαν τὴν ένωση. Ἡ πείρα ὁμως τῶν προηγούμενων ἐπαναστάσεων τοὺς ἔπειθε ὅτι ἡ ένωση ἦταν ἀπραγματοποίητη χωρὶς νὰ μεσολαβήσῃ κάποιον ἐνδιάμεσο καθεστῶς. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα οἱ ἐπαναστάτες στὴν ἀρχὴ δείχτηκαν μετριοπαθεῖς καὶ ἐπανεπιλημμένως διακήρυξαν πὼς δὲ θὰ χρησιμοποιήσουν βία, παρὰ μόνο ἂν ὑπάρξῃ ἀνάγκη νὰ ἀμυνθοῦν³. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κυρίως ἔλλειζαν νὰ πετύχουν τὸ σκοπὸ τους ἦταν ἡ μεσολάβηση τῶν Δυνάμεων, πρὸς τίς ὁποῖες ἔστειλαν μακροσκελὲς ὑπόμνημα⁴ μὲ τὰ αἰτήματά τους. Τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῆς Ἐπιτροπῆς—ὅπως συνήθως λεγόταν ἡ *Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως Κρήτης*—ἦταν: Ὁ Βασις νὰ εἶναι Χριστιανός, νὰ διορίζεται ἀπὸ τὸ Σουλτάνο γιὰ πέντε χρόνια καὶ νὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικυρώῃ τοὺς νόμους πὺν τὸ αἰρετὸ ἀπὸ τὸ λαὸ νομοθετικὸ σῶμα θὰ ψήφισῃ· ἡ Πύλη νὰ περιοριστῇ στὴν εἴσπραξη ἑνὸς πάγιου ἐτήσιου φόρου ἀπὸ 15.000 λίρες Τουρκίας καὶ νὰ μὴν ἔχῃ δικαίωμα νὰ διατηρῇ στὸ νησι στρατὸ περισσότερο ἀπὸ 4.000 ἄνδρες· ἡ Χωροφυλακὴ νὰ συγκροτηθῇ ἀπὸ ντόπιους Χριστιανούς καὶ Μουσουλμάνους σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης· καὶ τὰ δικαστήρια τοῦ νησιοῦ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ συντηρητικὸς χαραχτήρας τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπανάστασης ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίδραση πὺν οἱ πρωτεργάτες τῆς περιμέναν ὅτι θὰ συναντήσουν ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους, ἀπὸ τὴν Ελλάδα καὶ ἀπὸ τίς Δυνάμεις. Πράγματι ὁ Κρητικὸς λαός, ἰδιαιτέρα στίς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, εἶχε στὴν ἀρχὴ δισταγμοὺς γιὰ μιὰ καινούργια περιπέτεια. Ἐπίσης οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωπούς του στὴ Γενικὴ Συνέλευση (Βουλὴ), πὺν, ὅπως εἶδαμε, ἀκολουθοῦσαν πολιτικὴ συνεργασία μὲ τὸ Βαλὴ, ἀποδοκίμασαν μὲ ποικίλους τρόπους τὴν ἐπανάσταση⁵, εἴτε γιὰ λόγους κομματικὸς εἴτε ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τίς ὑποδείξεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς πὺν βρισκόνταν στὴν Ελλάδα, καὶ πὺν οἱ περισσότεροί τους ἦταν παλαίμαχοι τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866, δὲν τάχτηκαν ὅλοι μὲ τοὺς μεταπολιτευτικούς. Ἐκεῖνοι πὺν μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν πραγματικὴ βοήθεια στοὺς ἐπαναστάτες, ὅπως ὁ Ρενιέρης, ὁ Ρικάκης, ὁ Μπογιατζόγλου, συμφωνώντας μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἔκριναν τὴ στιγμή ἀκατάλληλη γιὰ νέο σηκωμό⁶. Οἱ ἄλλοι πάλι, πὺν ἐπιδοκίμα-

³) Α. Λ. 157 - 8.

⁴) Α. Λ. 17 - 30.

⁵) Κ. Η. 39 - 40.

⁶) Κ. Η. 20, 26. Α. Λ. 189 - 90.

σαν τὴν ἐπανάσταση, ὅπως ὁ Χατζημιχάλης, ὁ Παρθένιος Περίδης, ὁ Ματθαῖος Μυλωνογιαννάκης, ὁ Ἐμμανουὴλ Βαρδίδης, ὁ Βασίλειος Ψιλᾶκης, δὲν κατάφεραν νὰ δράσουν μὲ σύμπνοια καὶ νὰ στείλουν στὴν Κρήτη ἀξιόλογη βοήθεια καὶ συνεχῶς συμβούλευαν σύνεση καὶ ἀποφυγὴ συγκρούσεων μὲ τοὺς Μουσουλμάνους καὶ τὸν Τουρκικὸ στρατό⁷.

Ἐν τῷ Βασιλεῖ Γεώργιος Α' καὶ ἡ Κυβέρνηση τοῦ Θεόδωρου Δηλιγιάννη ἐπιθυμοῦσαν βέβαια τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλὰ, ὅπως ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἰεξωτερικῶν Ἀλέξανδρος Σκουζὲς ἔγραφε στὸ Γενικὸ Πρόξενο τῆς Ἑλλάδας στὰ Χανιά Νικόλαο Γεννάδη, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἀκόμα κ' ἐκεῖνες ποὺ λίγο πρὶν παρακινούσαν τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς σὲ ἐξέγερση, εἶχαν ταχθῆ ὑπὲρ τῆς εἰρήνης. Γι' αὐτὸ ἡ περίσταση δὲν κρινόταν κατάλληλη γιὰ ν' ἀνακινήθῃ τὸ Κρητικὸ ζήτημα. Ἄν, συνέχιζε ὁ Σκουζὲς, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νόμιζε ὅτι καὶ μερικὲς μόνο ἀπὸ τὶς Δυνάμεις θὰ ἔβλεπαν εὐχαρίστως τὴ μεταβολὴ στὴν Κρήτη, δὲ θὰ δίσταζε νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ στὸ νησί. Ἡ πολιτικὴ, ἐξ ἄλλου, τῶν τετελεσμένων γεγονότων κρινόταν ἐπικίνδυνη, γιατί ὅταν δὲν ἀσκεῖται ὑπὸ εὐνοϊκοὺς ὄρους ὁδηγεῖ σὲ ἀντίθετα ἀποτελέσματα⁸. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ δραστηριότητα τῶν Βουλγάρων ἔδειχνε ὅτι ἓνα πραξικόπημα στὴν Κρήτη θὰ μπορούσε νὰ ζημιώσῃ τὸν Ἑλληνισμό στὴ Μακεδονία⁹. Ἐπίσης ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἑτοιμὴ γιὰ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία στὸν ὅποιο θὰ τὴν ὁδηγοῦσε ἴσως τὸ Κρητικὸ ζήτημα καί, ὅπως ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἐξήγησε στὸν Πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας Bourée, ἡ χώρα μετὰ τὴν πτώχευση τοῦ 1893 ἔπρεπε ἀπερίσπαστη νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη καὶ νὰ ρυθμίσῃ τὶς σχέσεις τῆς μὲ τοὺς δανειστὲς τῆς¹⁰.

Ἄλλ' ἂν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι ἡ ἔνωση ἦταν ἀπραγματοποίητη καὶ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀπέβλεπε σ' αὐτὴ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οὔτε καὶ τὴ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανά-

⁷ Κ. Η. 26. Α. Α. 50, 57, 232 - 4, 261 - 2. Καὶ ἀπ' αὐτοὺς ὀρισμένοι, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπανάσταση, κατόπιν ἀδιαφόρησαν, ἴσως ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Πβλ. Α. Α. 222.

⁸ Σκουζὲς πρὸς Γεννάδη, 20|1 Ἀπριλίου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Βλ. ἐπίσης Β. Β. 70' καὶ Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδ. ΙΑ', σύνοδ. ἔκτακτη, συνεδρ. 4 (11|23 Νοεμ. 1896), σ. 12 καὶ συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 81.

⁹ V. Bérard, *Les Affaires de Crète*, Παρίσι, 1898, σσ. 175 - 6.

¹⁰ L. J. 25. Πβλ. καὶ Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδ. ΙΕ', σύνοδ. Γ', συνεδρ. 36 (19|31 Μαρτίου 1902).

σταση μὲ τοὺς αὐτονομιστικούς της σκοποὺς εὐνοοῦσε. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιὰτὶ ὡς ἓνα σημεῖο οἱ προηγούμενες ἀντιρροήσεις ἴσχυαν καὶ γιὰ μιὰ τέτοια ἐπανάσταση, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιὰτὶ ἔτσι θὰ διευκολυνοῦνταν ἴσως ἡ κατοχὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ ξένη Δύναμη. Ἄλλωστε δὲν ἔλειπαν καὶ κείνοι ποὺ φοβόνταν ὅτι ἡ αὐτονομία θὰ ψύχραινεν τοὺς ἐνωτικούς πόθους τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅπως, ἔλεγαν, εἶχε γίνει μὲ τὴ Σάμο¹¹.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐνθάρρυνε τοὺς ἐπαναστάτες¹² καὶ ὁ Γενικός της Πρόξενος στὰ Χανιά στὶς 18/30 Δεκεμβρίου 1895 ἔλαβε μέρος σὲ κοινὴ γραπτὴ δήλωση τῶν Προξένων Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας καὶ Ἰταλίας ποὺ συνιστοῦσε τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ἀναχώρησή της ἀπὸ τὴν Κρήτη¹³. Ἐπίσης ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ διαβήματά της πρὸς τὶς Δυνάμεις καὶ τὴν Πύλη προσπάθησε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ προλάβῃ τὴ γενίκευση τῆς ἐπανάστασης¹⁴. Αὐτὸ ποὺ ἡ Κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν ἐπιθυμοῦσε γιὰ τὴν ὥρα ἦταν νὰ ἐπανεῖλθῃ ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔκαμε ἐπίσης διαβήματα καὶ πρὸς τὴν Πύλη καὶ πρὸς τὶς Δυνάμεις¹⁵.

¹¹) Σχετικὰ μὲ τὴ Σάμο βλ. L. J. 22. Ὁ Δηλιγιάννης, δημοσίᾳ τουλάχιστο, δὲ συμφωνοῦσε ὅτι οἱ Σαμιῶτες εἶχαν πάψει νὰ ποθοῦν τὴν ἑνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ γινόταν καὶ μὲ τοὺς Κρητικούς. Αὐτὰ ὅμως τὰ ἔλεγε τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1896 (ν. ἡ.) ὑποστηρίζοντας τὸ ἡμιαυτόνομο καθεστῶς (Κανονισμὸς τοῦ 1896) ποὺ εἶχε τότε δοθῆ στὴν Κρήτη (*Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΔ', σύνοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 89).

¹²) Α. Α. 62. *Ἐφημ. τῶν Συζητ. τῆς Βουλῆς*, περίοδος, ΙΔ', σύνοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 85.

¹³) Β. Β. 48 - 49. Ὁ Σκουζὲς δήλωσε στὶς 20|1 Ἰανουαρίου 1896 στὸν Ἀγγλο Πρεσβευτὴ ὅτι δὲν ἔβλεπε τὸ λόγο νὰ μὴ φύγῃ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη, μολοντί, ὅπως εἶπε, πίστευε ὅτι μιὰ ἄλλη θὰ ἐμφανιζόταν στὴ θέση της, ἂν ἐξακολουθοῦσε ἡ ἴδια ἀνυπόφορη κατάσταση στὸ νησί (Β. Β. 45). Στούς ἀπεσταλμένους τῶν ἐπαναστατῶν, ἀστόσο, ἔλεγε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐπιδίωκε τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἐκεῖνο ποὺ πάντα συνιστοῦσε ἐπιμονα ἦταν σύνεση καὶ ἀποφυγὴ συγκρούσεων (Α. Α. 172, 193). Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ στάση τοῦ Σκουζὲ καὶ τοῦ Γεννάδη δείχνει τὴ δύσκολη θέση ποὺ βρισκόταν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Δὲν ἤθελε νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἐπαναστάτες γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω, φοβόταν ὅμως καὶ νὰ ἀντιπαθῆ ἀνοιχτὰ σ' αὐτούς, μήπως χολωθοῦν καὶ στραφοῦν πρὸς καμιά ξένη Δύναμη, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔλειπαν οἱ ὑπαιτιμοὶ (Α. Α. 193 - 4).

¹⁴) L. J. 27, 31. Β. Β. 46.

¹⁵) Σκουζὲς πρὸς Μαυροκορδάτο, 10|22 Φεβρουαρίου 1896 (*Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων*).

Ὡστόσο, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, παρὰ τὴν εἰλικρινῆ φιλειρηνικὴ πολιτικὴ της, δὲν παράλειψε παράλληλα νὰ τονίσῃ ὅτι δὲ θὰ ἔμενε ἀπαθής, ἂν γεγονότα σάν τῆς Ἀρμενίας συνέβαιναν σὲ περιοχὲς ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν Ἑλλάδα¹⁶.

Ἡ ἀντιπολίτευση καυτηρίαζε, ἀπὸ τὶς στήλες ἰδίως τῶν δημοσιογραφικῶν της ὀργάνων, τὴν ἀπραξία τῆς Κυβέρνησης, ἀλλὰ κυρίως γιὰ λόγους κομματικούς καὶ ὄχι μὲ τρόπο τέτοιο ποὺ ἡ στάση της νὰ ἐνισχύῃ οὐσιαστικά τὸν ἀγῶνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὴν Κρήτη¹⁷.

Ἀπὸ ἀπραξία ἢ δισταχτικότητα χαρακτηρίζεται γενικὰ καὶ ἡ ἐπίσημη τουλάχιστο στάση τῶν Μ. Δυνάμεων ἀπέναντι στοῦ Κρητικῦ ζήτημα μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπανάστασης¹⁸. Γνώριζαν οἱ Δυνάμεις ὅτι ἡ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ καὶ εἰδικότερα στοῦ ζήτημα τῆς Κρήτης¹⁹ δὲ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ εὐκόλη λύση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἀνακίνησή του ταυτόχρονα μὲ τὸ Ἀρμενικὸ θὰ δημιουργοῦσε κινδύνους πολέμου. Γι' αὐτὸ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὶς Δυνάμεις συνιστοῦσαν στοὺς ἑπαναστάτες νὰ διαλυθῶν στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ ἀποφύγῃ κάθε ἐπέμβαση καὶ στὴν Πύλη νὰ ἐξετάσῃ μὲ κατανόηση τὰ αἰτήματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Ἡ Πύλη, παραβλέποντας τὶς μεμονωμένες καὶ χλιαρὲς συστάσεις τῶν Δυνάμεων, ἀφοῦ ἀπέτυχε νὰ διαλύσῃ τοὺς ἑπαναστάτες μὲ τὴ βία, ἀντικατάστησε τὸ Χριστιανὸ Βαλὴ Καραθεοδωρῆ Πισὰ μὲ τὸ Μουσουλμάνο Γουρχάν (Μάρτιος 1896), δίδοντας συγχρόνως καὶ γενικὴ ἀμνηστία. Ἀλλὰ μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ ἡ κατάσταση περιπλέχθηκε ἀκόμα περισσότερο, γιατί ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀμνηστία ἐπωφελήθηκαν μόνον οἱ ἔγκληματιεῖς τοῦ κοινοῦ δικαίου καὶ ἐνῶ οἱ δολοφονίες, τῶν Χριστιανῶν κυρίως, ἐξακολουθοῦσαν²⁰, ὁ διορισμὸς Μουσουλμάνου Βαλὴ θεωρήθηκε νέα περιφρόνηση τῶν αἰτημάτων τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης²¹.

Στὸ μεταξὺ ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε ἀποφασίσει νὰ περάσῃ στὴν ἐπίθεσή²². Προανάκρουσμο τῆς νέας της τακτικῆς στάθηκε ἡ σύγκρουσή

¹⁶) *Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914). Ire Série (1871 - 1900)*, τόμ. 1Β', ἀρ. 221. Στὸ ἔγγραφο τοῦτο, καθὼς καὶ στοῦ ὑπ' ἀριθ. 227 βρῖσκει κανεῖς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Α' καὶ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ἑλληνικὴ πολιτικὴ.

¹⁷) L. J. 24 - 25. A. A. 182, 223.

¹⁸) Πβλ. B. B. 30 - 31. L. J. 27 - 28, 42 - 43,

¹⁹) B. B. 108.

²⁰) Πβλ. B. B. 56 - 58, 81 - 82.

²¹) B. B. 110.

²²) A. A. 231, 237. K. H. 85, 92, 107. Πῶς ἀκριβῶς ἐνοοῦσε ὁ Κούνδου-

της μετὸν Τουρκικὸ στρατὸ στὴν Πισκοπὴ (31/12 - 1/13 Ἀπρ. 1896)²⁴. Οἱ Τοῦρκοι σκέφτηκαν τότε νὰ ξαναδοκιμάσουν τὴ βία καὶ νὰ συντρίψουν τοὺς ἐπαναστάτες κυκλώνοντάς τους στὴν ἐπαρχία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ὅπου εἶχαν ἀποσυρθῆ μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πισκοπῆς. Ἄλλὰ ἡ ἦντα τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ στὰ Σελιά (10/22 Ἀπριλίου)²⁵ ἐνίσχυσε περισσότερον τὴν Ἐπιτροπὴ καὶ τῆς ἔδωσε τὸ κύρος ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν ἐπιθετικὴ της ἐξόρμηση. Ἐπίσης τὴ δυνατὴτητα γιὰ τὴν ἐξόρμηση αὐτὴ «ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ὁ ἀγὼν ἡμῶν οὐδεμιᾶς παρ' οὐδενὸς ἐτύγγανεν ὑποστηρίξεως»²⁶ τῆς τὴν ἔδωσαν τὰ πυρομαχικὰ (20.000 φουσέκια) ποὺ ἔφτασαν στὸ Λουτρό. Τὰ πυρομαχικὰ αὐτὰ ἀστέιλε στὴν Ἐπιτροπὴ μυστικὰ ἀπὸ τὶς Ἑλληνικὲς Ἀρχές ὁ ἀξιωματικὸς Γεώργιος Τσόντος καὶ ἄλλα μέλη τῆς «Ἐθνικῆς Ἐταιρείας»²⁷.

Μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πισκοπῆς καὶ τῶν Σελιῶν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ φόβο ὅτι ἡ δράση τῶν ἐπαναστατῶν θὰ ἐκμηδένιζε τὶς προσπάθειές της γιὰ νὰ ἐπανεέλθῃ ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, τηλεγράφησε στὸ Γεννάδη νὰ τοὺς ἀποτρέψῃ ἀπὸ παράτολμα κινήματα²⁸. Ὁ Γεννάδης ξεπερνώντας τὶς ὁδηγίες του, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν ἐπέπληξε κατόπιν ὁ Σκουζές, ἔκαμε μιὰ ἀκόμα ἄκαρπη προσπάθεια γιὰ νὰ πείσῃ τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Κρήτη (τέλος Ἀπριλίου 1896 ν. ἡ.)²⁹.

Ὁ Βαλής, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀπὸ φόβο ὅτι οἱ βουλευτὲς μετὸν τὴν υποστήριξη τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ υπέβαλλαν ἀπαράδεκτα γιὰ τὴν Πύλη

ρος τὴν ἐπίθεση τὸ λέει σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Γ. Τσόντο τῆς 24|6ης Μαΐου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου): «Δὲν θεωρῶ καὶ ἐγὼ ἀναγκαῖον καὶ ὀφελιμον νὰ καταλήξωμεν εἰς πλήρη ἐπανάστασιν καὶ διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποῖους ἀνέφερες, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἄλλον λόγον: ὅτι ὁ Τοῦρκος ὑποχωρεῖ περισσότερον ὅταν εὐρίσκει εἰς τὰ πρόθυρα τῆς ἐπανάστασεως, ἢ ἀφοῦ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν. Ὡστε ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ περιορισθῶμεν εἰς ἀπειλὰς διὰ τινῶν ἐπαναστατικῶν πράξεων. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ἐλπίζω νὰ ὀφεληθῶμεν χωρὶς καταστροφάς. Ἄλλ' ἂν ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου δὲν ὑποχωρήσῃ, θὰ ἀκολουθήσωμεν τὰς περιστάσεις...». Ὡστόσο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ δισταγμὸ τῆς Ἐπιτροπῆς, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶχε προσχεδιάσει τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου, ἴσως πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Κούνδουρος δὲν ἀποκαλύπτει ἐντελῶς τὸ ἐπιθετικὸ του σχέδιο.

²⁴) Κ. Η. 93 - 95. Β. Β. 69 - 70.

²⁵) Κ. Η. 97 - 101. Β. Β. 71.

²⁶) Α. Α. 437.

²⁷) Κ. Η. 106, 142. Α. Α. 261, 437 - 8.

²⁸) Σκουζές πρὸς Γεννάδη, κρυπτ. τηλεγρ. 12|24 Ἀπριλίου 1896 (Ἀρχ. Σκουζέ).

²⁹) Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 15|27 Ἀπριλίου καὶ 1|13 Μαΐου 1896· Σκουζές πρὸς Γεννάδη, 24|6 Μαΐου καὶ 26|8 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

αἰτήματα ⁹⁰, ἀνέβαλε (22/4 Μαΐου) τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς γιὰ τὸν Αὐγούστο.

Τὸ μέτρο αὐτὸ θεωρήθηκε στὴν Κρήτη σὰ μιὰ ἀκόμη καταπάτηση τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν καὶ μερικοὶ βουλευτές, ἀπὸ κείνους ποὺ πολιτεύονταν σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης, ἄρχισαν νὰ δυσανασχετοῦν λέγοντας ὅτι ἡ κατάσταση θὰ τοὺς ἔκανε νὰ τραποῦν «τὴν ἔκνομον ὁδόν» ⁹⁰. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀναγκάστηκε τότε νὰ κάμῃ νέο διάβημα στὴν Πύλη ⁹¹ καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς ⁹². Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔλπιζε νὰ συγκρατήσῃ ἀκόμα τὰ μειριοπαθῆ στοιχεῖα μακριὰ ἀπὸ τοὺς «δαιμονισμένους» τῶν βουνῶν, ὅπως ὁ Σκουζὲς χαρακτήρισε τοὺς ἐπαναστάτες σὲ συνομιλία του μὲ τὸν Βουρέε ⁹³. Μεγάλῃ σημασίᾳ ἔδινε καὶ ὁ Γεώργιος Α΄ στὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς, γι' αὐτὸ ζήτησε καὶ προσωπικῶς ἀπὸ τὸν Τσάρο νὰ μεσολαβήσῃ σχετικὰ στὸ Σουλτάνο ⁹⁴.

Μιὰ τελευταία προσπάθεια γιὰ τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Νικηφόρο καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κισάμου καὶ Σελίνου Δωρόθεο ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Πατριάρχου, ποὺ ἡ Πύλη τοῦ εἶχε ὑποδείξει νὰ μεσολαβήσῃ γιὰ ν' ἀποκατασταθῇ ἡ τάξις στὴν Κρήτη. Οἱ Ἐπίσκοποι συνάντησαν τοὺς ἐπαναστάτες στὸ Νίππος, χωρὶς 4 περίπου χιλιόμετρα ΝΔ ἀπὸ τὸ Βάμο, στὶς 3/15 Μαΐου, ἀλλ' οἱ συστάσεις τοὺς ἔφεραν ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ⁹⁵.

Οἱ ἐπαναστάτες γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἀγανάχησή τους ἄρχισαν τὴν ἴδια μέρα ν' ἀνταλλάσσουν πυροβολισμοὺς μὲ τὴν Τουρκικὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου ⁹⁶, ποὺ ἡ πολιορκία του εἶχε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Κούνδουρος, «πρὸ πολλοῦ ἀποφασισθῆ» ⁹⁷. Ἡ Ἐπιτροπὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρνήθηκε πῶς εἶχε εὐθύνη γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά ⁹⁸, ἐπειδὴ, φαίνεται, δὲν τολμοῦσε ἀκόμη νὰ διακηρύξῃ πῶς ἐγκατέλειψε τὸ εἰρηνικὸ πρόγραμμα καὶ πέρασε στὴν ἐπίθεση. Σήμερα ὅμως γνωρίζουμε ὅτι ὁ

⁹⁰) Β. Β. 75.

⁹¹) Ἐ. Παπαγιαννάκης πρὸς Σκουζέ, 27/9 Μαΐου 1896. Γ. Παπαδοπεράκης πρὸς Σκουζέ, 28/10 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

⁹²) Μουροκορδάτος πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 8/20 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

⁹³) L. J. 42, 46.

⁹⁴) L. J. 46.

⁹⁵) *Documents Diplomatiques Français*, δ. π., ἀρ. 402.

⁹⁶) Β. Β. 93, 94. Α. Α. 272. Κ. Η. 104 - 6.

⁹⁷) Α. Η. 3/15 Μαΐου 1896.

⁹⁸) Κ. Η. 107.

⁹⁹) Α. Α. 272 - 3, 280.

ἴδιος ὁ Γενικός Γραμματέας τῆς Ἐπιτροπῆς Ἰωσήφ Λεκανίδης προ-
τοστάτησε σὸ ντουφεκίδι³⁹.

Ἡ συστηματικὴ πολιορκία τοῦ Βάμου ἔρχισε στὶς 4/16 καὶ κοί-
τησε ὡς τὶς 18/30 Μαΐου 1896. Ἄλλ' ἡ σφαγὴ πὺν ἔγινε στὰ Χανιά
στὶς 12/24 Μαΐου ἐπιβάλλει νὰ ἐξεταστοῦν τὰ γεγονότα τῆς πολιορ-
κίας σὲ δυὸ κύκλους: α'. ἀπὸ 3/15 μέχρι 12/24 καὶ β'. ἀπὸ 13/25 μέ-
χρι 18/30 Μαΐου.

ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Οἱ πολιορκητὲς ἦταν Ἀποκορωνιώτες, Σφακιανοί, Κυθωνιάτες,
λίγοι Ρεθεμνιώτες καὶ λίγοι Ἀγιοβασιλιώτες⁴⁰. Ἡ δύναμή τους ἔ-
φτασε σιγὰ - σιγὰ τοὺς 4.000 περίπου ἄνδρες⁴¹. Ἡ πολιορκία ἦταν
πολὺ στενὴ, γιατί οἱ πολιορκητὲς ἀπὸ τὶς 4/16 Μαΐου εἰσχώρησαν μέ-
σα στὸ Βάμο καὶ περιόρισαν τὴ φρουρά του, τοὺς χωροφύλακες καὶ
τοὺς Τούρκους πολιτικούς ὑπαλλήλους στὸ μεγαλοπρεπὲς Διοικητήριον
καὶ στὰ γύρω του σπίτια, στὸν πύργο πὺν βρισκόταν στὴ σημερινὴ θέ-
ση «Κουλές», κάπου 800 μέτρα ΝΔ ἀπὸ τὸ Διοικητήριον, καὶ στὴ
Βάρδια τῆς Λιτσάρδας, ἕνα ὕψωμα στὰ Α τοῦ Βάμου⁴².

Ἄλλ' οἱ πολιορκητὲς δὲν περιορίστηκαν μόνο στὴ στενὴ κύκλωσι
τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου ἔπιασαν καὶ ὅλες τὶς ὄχυρες θέσεις ἀπὸ τὴν
Ἀλμυρίδα ἴσαμε τὸ Στύλιον⁴³, γιὰ νὰ ματαιώσουν τὶς προσπάθειες τῶν
Τούρκων πὺν ἀσφαλῶς θὰ ἔρχονταν ἀπ' ἔξω μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσουν
τοὺς πολιορκημένους. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς οἱ στρατηγικότερες βρί-
σκονται γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρά, χωρὶς στὰ μισὰ τοῦ δρόμου πὺν ἐνώ-
νει τὸ Βάμο μὲ τὶς Καλύβες, καὶ εἶναι ἡ Πιχέρα, ὕψωμα στὰ Α τοῦ
Τσιβαρά, καὶ τὰ Καρτσάβλια, δυὸ ἀδελφοὶ λόφοι πὺν ἐλέγχουν τὸν Τσι-
βαρά ἀπὸ τὰ Ν⁴⁴.

Οἱ Τούρκοι πὺν εἶχαν συγκεντρωθῆ στὶς Καλύβες ἔπρεπε νὰ πε-
ράσουν ἀπὸ τὸν Τσιβαρά γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς πολιορκημένους
τοῦ Βάμου. Ὁ Κούνδουρος φοβόταν πῶς, ἂν οἱ Τούρκοι περνοῦσαν
τὸν Τσιβαρά, οἱ πολιορκημένοι θὰ ἔκαναν ἔξοδο καὶ ἔτσι οἱ ἐπαναστά-

³⁹) Α. Η. 3]15 Μαΐου 1896.

⁴⁰) Α. Α. 273.

⁴¹) Κ. Η. 108. Ὁ Λεκανίδης σημειώνει στὸ *Ἡμερολόγιόν* του στὶς 10]22
Μαΐου ὅτι οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν φτάσει τοὺς 1500. Στὶς 12]24 ὁμως σημειώνει
καὶ νέες προσελεύσεις. Ἄλλες πηγὲς δίδουν ἄλλους ἀριθμούς, π. χ. Β. Β 123:
5 - 6 χιλ.

⁴²) Α. Α. 276. Κ. Η. 107.

⁴³) Κ. Η. 108.

⁴⁴) Κ. Η. 107. Α. Α. 274.

τες θὰ βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ δυὸ πυρὰ καὶ θὰ ἀναγκάζονταν νὰ υποχωρήσουν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο ἔστησε τὸ στρατηγεῖο του στὴν Πιχέρα, ἀπὸ ὅπου μποροῦσε νὰ ἐλέγξει τὴν κατάσταση ⁴⁵.

Τὰ πυρομαχικὰ ποὺ εἶχαν ξεφορτωθῆ στὸ Λουτροὸ μεταφέρθηκαν μὲ διαταγὴ τοῦ Κούνδουρου ἔξω ἀπὸ τὸ Βάμο καὶ βρέθηκαν μὲ τὴν ὥρα τους στὰ χέρια τῶν πολιορκητῶν ⁴⁶. Γενικὰ ὅμως ὁ ὄπλισμός τους ἦταν κατάλληλος γιὰ κλεφτοπόλεμο περισσότερο παρὰ γιὰ συστηματικὴ πολιορκία. Κανόνια δὲν εἶχαν γιὰ νὰ γκρεμίσουν τὸ Διοικητήριον ⁴⁷ ποὺ βρισκόταν στὸ ψηλότερο μέρος τοῦ Βάμου (ὅπου σήμερα τὸ γυμνάσιον ⁴⁸) καὶ νὰ ἀναγκάσουν ἔτσι τὴ φρουρὰ του νὰ παραδοθῆ. Τὰ ὄπλα τους ἦταν διαφόρων τύπων, σασσεπῶ (τὰ 2/3), γκρὰ καὶ μαρτίνι (περίπου τὸ 1/3), καθὼς καὶ λίγα μάουζερ, καὶ ἡ ποικιλία αὐτῆ δυσκόλευε τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν ἀνδρῶν μὲ φυσέκια, τὰ ὁποῖα ἔξ ἄλλου δὲν ὑπῆρχαν σὲ ἀφθονία ⁴⁹.

Ἐπίσης ὁ τρόπος τοῦ ἐπισιτισμοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀκόμα δυσκολία γιὰ τοὺς πολιορκητές, γιατί κάθε χωριὸ εἶχε ἀναλάβει νὰ τροφοδοτῆ τοὺς ἀνδρες του. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μακρινὰ χωριά δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ φροντίζουν τοὺς δικούς τους, αὐτοὶ κάθε βμάδι σκόρπιζαν γυρεύοντας τροφή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδυνατίζουν οἱ διάφορες θέσεις. Γιὰ νὰ μὴν ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὶς Καλύβες, τὰ ταχτικὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς φύλαγαν τὶς νύχτες βάρδια στὰ πιὸ στρατηγικὰ σημεῖα ⁵⁰.

Τὸν Τουρκικὸ στρατὸ ποὺ εἶχε ἀποκλειστῆ στὸ Βάμο τὸν ἀποτελοῦσαν 1.200 περίπου ἀνδρες ⁵¹. Ἄπ' αὐτοὺς οἱ περισσότεροι βρίσκον-

⁴⁵) Κ. Η. 107 - 8.

⁴⁶) Κ. Η. 108.

⁴⁷) Κ. Η. 108. Στις 10|22 Μαΐου ὁ Π. Ἀναγνωστάκης καὶ ἄλλοι πρότειναν στὸν Κούνδουρο νὰ μεταφέρουν στὴ Λιτσάρδα ἓνα κανόνι ποὺ βρισκόταν στὸν Κεφαλά, γιὰ νὰ χτυπήσουν μ' αὐτὸ τὴ Βάρδια τῆς Λιτσάρδας (Α.Λ. 266). Δὲ γνωρίζω τί ἀπέγινε μὲ τὸ κανόνι αὐτό, ἀλλά, κι ἂν μεταφέρθηκε στὴ Λιτσάρδα, δὲ θὰ πρέπει νὰ στάθηκε πολὺ χρήσιμο, γιατί οἱ ἐπαναστάτες δὲν εἶχαν παρὰ ἔξι μόνο κατάλληλα βόλια (ὁ. π.).

⁴⁸) Ἴδομ. Παπαγρηγοράκη, «Ὁ Βάμος», *Κρητικὴ Ἔσθια*, τεῦχος 50 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1956), σσ. 21 - 22.

⁴⁹) Κούνδουρος πρὸς Τσόντο, 27|8 Ἀπριλίου 1896 (Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου). Κ. Η. 111. Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πολεμοφοδίων, ποὺ ὅσο περνοῦν οἱ μέρες γίνεται μεγαλύτερη, συχνὰ δημιουργοῦνται παράπονα καὶ καμιά φορὰ κατὰ τὴ διανομὴ τους ἀπειλοῦνται συγκρούσεις (Α. Η. 10|22, 12|24, 17|29 Μαΐου).

⁵⁰) Κ. Η. 108.

⁵¹) Α. Λ. 272. Α. Η. 10|22 Μαΐου. Λ. J 62. Κατὰ τὸν Κούνδουρο (Κ. Η. 107) οἱ ἀποκλεισμένοι στὸ Βάμο ἦταν 1500.

ταν στὸ Διοικητήριο καὶ καμιὰ πενηνταριά στὸν Πύργο⁶². Ἡ πιθανότητα νὰ καταληφθῇ τὸ Διοικητήριο μὲ ἔφοδο ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μικρὴ, ἀφοῦ οἱ πολιορκητὲς δὲν εἶχαν κανόνια. Ἄλλ' ἀπὸ ἔλλειψη τροφίμων οἱ πολιορκημένοι πολὺ γρήγορα θὰ ἀναγκάζονταν νὰ παραδοθῶν, ἂν δὲν ἐρχόταν βοήθεια ἀπὸ τὶς Καλύβες, γιατί ἀκόμα καὶ τὸ ψωμὶ τῆς ἡμέρας ποὺ ἄρχισε ἡ πολιορκία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν⁶³.

Ὁ στρατὸς ποὺ στάθμευε στὶς Καλύβες ἦταν συνήθως 150 - 200 ἄνδρες⁶⁴, ἀμέσως ὅμως ἄρχισαν νὰ στέλνονται ἐκεῖ ἐνισχύσεις. Στὴν ἀρχὴ στάλθηκε ἓνα σῶμα ἀπὸ 600 περίπου ἄνδρες μὲ ὄρεινὰ πυροβόλα⁶⁵, καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλα στρατιωτικὰ σώματα, χωροφύλακες καὶ ντόπιοι Μουσουλμάνοι ἑθελοντές. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ἦταν καὶ ἀρκετοὶ Βεγγάζιοι ἀπὸ τὰ Χανιά, ποὺ εἶχαν φήμη σκληρῶν πολεμιστῶν⁶⁶. Οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς Καλύβες ἔφτασαν τελικὰ, ἀλλὰ κατὰ τὴ δεύτερη πιά φάση τῆς πολιορκίας, τοὺς 2.000 περίπου ἄνδρες⁶⁷.

Ὡς πρὸς τὸν ὄπλισμό οἱ Τοῦρκοι ἦταν σὲ καλύτερη μοῖρα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ ὁ ἀνεφοδιασμός τῶν δυνάμεων ποὺ στάθμευαν στὶς Καλύβες μποροῦσε νὰ γίνεται εὐκόλα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι εἶχαν στὴ διάθεσή τους κανόνια, τοπομαχικὰ καὶ ὄρειβατικὰ, μὲ τὰ ὁποῖα χτυποῦσαν τὶς θέσεις τῶν ἐπαναστατῶν. Τοπομαχικὰ κανόνια εἶχαν στὸ φρούριο τοῦ Ἰτζεδίν (ἄκρωτήριο Καλάμι) καὶ στὸν πάνω ἀπ' αὐτὸ Πύργο τοῦ Ἰτζεδίν. Μ' αὐτὰ χτυποῦσαν τὸν Τσιβαρά καὶ τὰ Καρτσάβλια, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀπόστασι πέντε χιλιόμετρων περίπου. Τοὺς ἴδιους στόχους χτυποῦσαν καὶ μὲ τὰ ὄρειβατικὰ κανόνια ποὺ ἦταν τοποθετημένα στὸν πάνω ἀπὸ τὶς Καλύβες γήλοφο. Ὁρειβατικὰ κανόνια εἶχαν ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι στὸν Πύργο τοῦ Καστελλιού, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Καλύβες, καὶ στὸ Βάμο. Μὲ τὰ κανόνια τοῦ Καστελλιού σφυροκοποῦσαν τὰ ἀνατολικά τοῦ Τσιβαρά ὑψώματα τῆς Πιχέρας καὶ τοῦ Ἄγ. Ἡλία, ἐνῶ μὲ τὰ κανόνια τοῦ Βά-

⁶²) Β. Β. 93.

⁶³) Λ. Η. 4|16, 5|17 Μαΐου. Α. Α. 276.

⁶⁴) Β. Β. 154.

⁶⁵) Β. Β. 76.

⁶⁶) Γιὰ τὴ σύνθεση τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων βλ. Β. Β. 110 - 11, 207· καὶ Κ. Η. 109, 113.

⁶⁷) Β. Β. 154. Λ. J. 62. Κατὰ τὸ Λεκανίδη (Λ. Η. 10|22 Μαΐου) ὅς τις 10|22 Μαΐου στὶς Καλύβες εἶχαν συγκεντρωθῇ 1250 στρατιῶτες καὶ 300 ντόπιοι. Στὶς 12|24 Μαΐου σημειώνει νέες ἀφίξεις στρατοῦ. Στὸν ἀριθμὸ 2000 δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐνισχύσεις ποὺ ἤρθαν στὴν Κρήτη μὲ τὸν Ἀβδουλλάχ στὶς 17|29 Μαΐου, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

μου χτυποῦσαν τὶς θέσεις τῶν πολιορκητῶν. Τέλος ἓνα - δυὸ πολεμικὰ πού ἦταν ἀραγμένα ἔξω ἀπὸ τὶς Καλύβες κανονιοβολοῦσαν πότε τὸν ἴδιο στόχο μὲ τὰ τοπομαχικὰ καὶ πότε τὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Πλάκα⁵⁸. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἂν ἐξαιρεθοῦν τὰ τοπομαχικὰ, τὰ ὑπόλοιπα κανόνια βρισκόνταν σὲ χέρια ἀδέξια, καὶ γι' αὐτὸ πολὺ λίγες ἐπηρέασαν τὴν ἔκβαση τοῦ ἀγώνα⁵⁹.

Μολονότι οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες πολεμοῦσαν μὲ γενναιότητα, οἱ θέσεις πού ἐπιαναν τὴν ὥρα τῆς μάχης δὲν ἦταν συνήθως οἱ κατάλληλες γιὰ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν τὴ νίκη. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἄγνοια πού εἶχαν οἱ ἀξιωματικοὶ τους σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς Κρήτης καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις δὲν ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν τὸν Τσιβαρά, μόλις οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνωνται γύρω ἀπὸ τὸ Βάμο. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ εἶχαν τὴν τάση νὰ ὑποτιμοῦν τὴ δύναμη τῶν ἐπαναστατῶν. Ἔτσι ἐνῶ, πολὺ πρὶν ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου, ὁ Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Βιλίotti εἶχε προειδοποιήσει τὸ Βαλὴ γιὰ τὸν ἐπικείμενο κίνδυνο, ὁ Τοῦρκος Στρατιωτικὸς Διοικητὴς διαβεβαίωσε πὼς τίποτα δὲν εἶχε νὰ φοβηθῇ ἢ φρουρὰ τοῦ Βάμου ἀπὸ ἐπίθεση τῆς Ἐπιτροπῆς⁶⁰. Ὄταν ἀποδείχτηκε ὅτι οἱ προβλέψεις του ἦταν ἀστήριχτες καὶ ὅτι ἡ φρουρὰ ὄχι μόνον ἀποκλείστηκε, ἀλλὰ καὶ κινδύνευε πολὺ σύντομα νὰ παραδοθῇ, οἱ Τοῦρκοι ἔστρεψαν ἐπὶ τέλους τὴν προσοχὴ τους στὸν Τσιβαρά. Ἄλλ' ἢ ὀχρῶν αὐτῇ θέσῃ δὲν μοροῦσε πιά νὰ πατηθῇ οὔτε μὲ δύναμη ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες ἄνδρες⁶¹.

Τὰ πολεμικὰ γεγονότα δὲν παρουσιάζουν τίποτε τὸ θαυματικὸ κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς πολιορκίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἶπαμε, ἄρχισε στὶς 3/15 Μαΐου μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν Χριστιανῶν κατὰ τοῦ Πύργου τοῦ Βάμου καὶ ἔγινε στενώτερη ἀπὸ τὴν ἐπομένη, ὅποτε οἱ Τοῦρκοι περιορίστηκαν στὸ Διοικητήριο κυρίως. Βέβαια κάθε μέρα τὸ ντουφεκίδι καὶ οἱ ἀψιμαχίες δὲν ἔλειπαν, ἰδίως πρὸς τὸ μέρος τοῦ Τσιβαρά, ὅπου οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν νὰ ἀποκρούουν τὶς ἐφόδους πού ἔκαναν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὶς Καλύβες. Ἡ πρώτη μεγάλη ἀπὸ τὶς ἐφόδους αὐτὲς ἔγινε τὴν ὄγδοη μέρα τῆς πολιορκίας, δηλαδὴ στὶς 10/22 Μαΐου, ὅταν οἱ Τοῦρκοι μὲ συνδυασμένες κινήσεις ὄρμησαν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ ἀπὸ τὰ δυτικά καὶ προσπάθησαν νὰ κυριεύσουν τὶς γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρά θέσεις. Μολονότι ὅμως τοὺς βοήθοῦσε καὶ τὸ

⁵⁸) Α. Α. 277. Α. Η. 9]21, 10]22, 12]24, 13]25 Μαΐου.

⁵⁹) Α. Η. 13]25 Μαΐου.

⁶⁰) Β. Β. 93.

⁶¹) Ὁ. π.

πυροβολικό, στάθηκε ἀδύνατο νὰ κάψουν τὴ γενναία ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι τελικὰ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ υποχωρήσουν στὶς Καλύβες⁶². Οἱ πολιορκητὲς τὴ σπουδαιότερη ἐπιχείρησή τους κατὰ τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου τὴν εἶχαν ὀργανώσει γιὰ τὴ νύχτα τῆς 12/24ης Μαΐου. Τὴ νύχτα αὐτὴ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ε. Δ. Φραντζεσκάκη καὶ τοῦ Χρίστου Βολουδάκη ἔστησαν ἐνέδρες σ' ὅλα τὰ κατάλληλα σημεῖα γύρω ἀπὸ τὸ Διοικητήριο καὶ περίμεναν τὴν πρόσφορη στιγμή γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν. Εἶχαν παραλείψει ὅμως νὰ εἰδοποιήσουν ὅλες τὶς βάρδιες γιὰ τὸ σχέδιο κ' ἔτσι μιὰ ἀπ' αὐτὲς κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἄρχισε νὰ ἀνταλλάσσει πυροβολισμοὺς μὲ τὴν Τουρκικὴ φρουρά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ ἐνέδρες καὶ νὰ ματαιωθῇ ἡ ἐπιχείρησις⁶³.

Ἄν τὸ σχέδιο αὐτὸ πετύχαινε, ἂν μάλιστα οἱ ἐπαναστάτες ἀποφάσιζαν νὰ πάρουν ἐκδίκηση γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Χριστιανῶν ποὺ εἶχε γίνει στὰ Χανιά τὸ ἀπόγεμα τῆς ἴδιας μέρας, σφάζοντας τὴ φρουρά, ἀσφαλῶς τὰ γεγονότα θὰ εἶχαν ἄλλη ἐξέλιξη. Ἄλλὰ πρὶν μιλήσουμε γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Χανιωῶν, ἄς ἐκθέσουμε μιὰ προσπάθεια ποὺ ἔγινε γιὰ εἰρηνικὴ λύση τῆς πολιορκίας.

Η ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Οἱ ἐπίσημοι Τουρκικοὶ κύκλοι στὰ Χανιά φοβόνταν ὅτι, ἂν ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου ἀναγκασθῆ νὰ παραδοθῇ, οἱ ἐπαναστάτες θὰ σκότωναν τοὺς ἄνδρες της. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ἐκεῖ Χριστιανοὶ βουλευτὲς ἔβλεπαν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι γίνονταν ὄλο καὶ πιὸ ἀπειλητικοί, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῶν καθημερινῶν ἀπωλειῶν ποὺ εἶχαν στὸν Ἀποκόρωνα, καὶ ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος σφαγῶν γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῶν Χανιωῶν καὶ τοὺς 800 περίπου⁶⁴ Χριστιανοὺς ποὺ οἱ Τοῦρκοι κρατοῦσαν ὄμηρους στὶς Καλύβες.

Γι' αὐτὸ οἱ Χριστιανοὶ βουλευτὲς, μὲ τὴ συγκατάθεση καὶ τοῦ Γεννάδη, δέχτηκαν τὴν πρόταση τοῦ Τουρχὰν νὰ σταλῇ στὸ Βάμο ἀντιπροσωπία τους, ἡ ὁποία νὰ διαπραγματευτῇ μὲ τοὺς πολιορκητὲς τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς⁶⁵. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ οἱ βουλευτὲς

⁶²) Α. Α. 276 - 77. Α. Η, 10|22 Μαΐου Κ. Η. 109.

⁶³) Α. Α. 268. Α. Η. 12|24 Μαΐου.

⁶⁴) L. J. 62.

⁶⁵) Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γ. Τσόντο, 23|4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἄρχειο Τσόντου). Ὅτι ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στὸ Βαλὴ βλ. Β. Β. 77. Ὁ Γ'. Σήφακας (*Σήφακας, ὁ Ἥρωσ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα, 1953, σ. 154) ἀποδίδει τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ στὸ Βαλὴ καὶ τοὺς Προξένους, ἐνῶ ὁ Προεβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα τὴν ἀποδίδει στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση (L. J 52) Πβλ. καὶ Ἐ. Driault - M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos Jours*, Παρίσι, 1925 - 26, τόμ. Δ', σ. 314.

σκέφτηκαν νὰ ἔλθουν καὶ σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τοὺς ἐπαναστάτες σχετικὰ μὲ τὰ αἰτήματα ποὺ οἱ Χριστιανοὶ θὰ ὑπέβαλλαν στὴν Πύλη, ὅταν θὰ ἀνοίγε ἡ Βουλὴ, καὶ ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ θὰ τὰ ὑποστήριζε ἀπὸ τὰ βουνὰ χωρὶς νὰ διαλυθῇ. Ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία ἀποτελέστηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Σήφακα, τὸ Γεώργιο Παπαδόπετρο καὶ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπαγιαννάκη, βουλευτὲς τοῦ Ἀποκόρωνα, τῶν Σφακιῶν καὶ τοῦ Σέλιου, ἐφοδιάστηκε μὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τῶν βουλευτῶν Π. Κονδυλάκη, Ν. Ε. Χατζιδάκη, Γ. Μαρῆ, Χ. Ἀσκούτση, Γ. Παωλογιώργη, Ἀχ. Ζουριδῆ καὶ Θ. Σαουνάτσου πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες καὶ ξεκίνησε γιὰ τὸ Βάμο τὸ πρωὶ τῆς 11/23ης Μαΐου⁶⁶.

Τὴν ἴδια μέρα ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία συναντήθηκε μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν, στοὺς ὁποίους ἔδωσε τὶς ἐξῆς πληροφορίες: ὅτι ἡ Βουλὴ συνεκλήθη γιὰ τὶς 16/28 Μαΐου· ὅτι ἡ Διοίκηση σκέφτεται νὰ ἀποσύρῃ ὅλο τὸ στρατὸ ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα· ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι ἦταν ἐξερεθισμένοι ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ ἐπομένως οἱ Χριστιανοὶ στὰ Χανιά καὶ στὶς Καλύβες κινδύνευαν νὰ σφαγοῦν· καὶ ὅτι Τουρκικὸς στρατὸς ἔρχεται στὴν Κρῆτη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ πληροφορίες αὐτές, ποὺ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειχναν, φαινομενικὰ τουλάχιστο, ὅτι ἡ Διοίκηση εἰλικρινὰ ἤθελε τὴ συνδιαλλαγὴ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ διέτρεχαν οἱ Χριστιανοί, ἂν ἡ πολιορκία συνεχιζόταν, ἀπέτελεσαν καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν τριῶν Βουλευτῶν γιὰ τὸ ὅτι ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη νὰ λυθῇ ἡ πολιορκία μὲ διαπραγματεύσεις⁶⁷.

Ὁ Κούνδουρος, μὴ συμφωνώντας ὁ ἴδιος μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ τῶν βουλευτῶν, ἔφυγε πρὶν τελειώσῃ ἡ συζήτησις καὶ ἄφησε ἄλλους νὰ συνεχίσουν τὶς συνεννοήσεις. Οἱ πολιορκητὲς δέχτηκαν «κατ' ἀρχὴν» νὰ ἐλευθερώσουν τὴ φρουρὰ ὑπὸ ὄρους, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ διαπραγματευτοῦν μὲ ἀντιπρόσωπο ἐπίσημα ἐξουσιοδοτημένο ἀπὸ τὴ Διοίκηση καὶ ὅτι ἓνας ἢ περισσότεροι Πρόξενοι τῶν Δυνάμεων θὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἐκτέλεση τῶν ὄρων τῆς συμφωνίας⁶⁸. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲ διευκρίνησαν⁶⁹ ἀπόλυτα τοὺς ὄρους αὐτοῦς, τοὺς ὁποίους ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία διατύπωσε ἀργότερα ὡς ἐξῆς στὸ Βαλὴ καὶ

⁶⁶) Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γ. Τσόνιο, ὁ. π. Τὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τῶν βουλευτῶν μὲ ἡμερομηνία 10|22 Μαΐου βλ. στὸ Α. Α. 267. Ὅτι ἡ Ἀντιπροσωπία ξεκίνησε ἀπὸ τὰ Χανιά στὶς 11|23 Μαΐου βλ. Β. Β. 77. Ὁ Γ. Σήφακας (ὁ. π., σ. 155) τοποθετεῖ τὴν ἀναχώρησις τῆς Ἀντιπροσωπίας στὶς 6|18 Μαΐου καὶ δέχεται ὅτι ἔμεινε στὸ Βάμο πέντε μέρες.

⁶⁷) Α. Α. 273. Α. Η. 11|23 Μαΐου. Κ. Η. 109 - 10.

⁶⁸) Ὁ. π.

⁶⁹) Κ. Η. 110.

τους Προξένους: 1. Οί επαναστάτες ν' αφήσουν τή φρουρά του Βάμου ελεύθερη νά φύγη με τὰ όπλα και τις όπσκευές της. 2. Ό Τουρκικός στρατός νά άποσυρθῆ από τον Άποκόρωνα. 3. Νά ελευθερωθούν οί Χριστιανοί που βρισκονταν στις Καλίβες. 4. Οί Πρόξενοι τών Μ. Δυνάμεων νά έγγηθοúν τους τρεις προηγούμενους όρους, αφού λάβουν σχετική έγκριση από τις Κυβερνήσεις τους και από την Πύλη⁷⁰.

Ός προς τὸ δεύτερο και μυστικό σκοπό τῆς Βουλευτικῆς Άποστολῆς σχετικά με τὰ αἰτήματα που οί Χριστιανοί θὰ υπέβαλλαν στην Πύλη δια τῆς Βουλῆς, οί επαναστάτες δέν άρνήθησαν ότι θὰ μπορούσε νά γίνῃ μιὰ συμφωνία. Δέ δέχτηκαν όμως νά συζητήσουν επίσημα τὸ θέμα αὐτὸ με τους τρεις Βουλευτές και ζήτησαν νά διαπραγματευτοúν με αντιπρόσωπους εἰδικὰ έξουσιοδοτημένους από όλους ἢ από την πλειοψηφία τών Χριστιανών Βουλευτῶν. Σε άνεπίσημη συζήτηση, όστόσο, ἡ Έπιτροπή δέν παράλειψε νά τονίση ότι δέ σκόπευε νά αλλάξῃ τὸ Ὑπόμνημα τῆς 3/15 Σεπτεμβρίου 1895, που εἶχε ἤδη υποβάλει στους Προξένους, και ότι ποτὲ δέ θὰ υποστήριζε αἰτήματα τῆς Βουλῆς που δέ θὰ συμφωνοúσαν με τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ⁷¹.

Οί τρεις βουλευτές ξεκίνησαν για τὰ Χανιά τὸ πρωὶ τῆς 12/24ης Μαΐου για νά ξεφδιαστοúν με τὰ απαιτούμενα πληρεξούσια⁷². Όταν όμως πλησίαζαν στην πόλη, ἡ σφαγή εἶχε άρχίσει, παρὰ λίγο μάλιστα νά πέσουν κι αὐτοὶ θύματα τοῦ Τουρκικοῦ φανατισμοῦ⁷³.

Τὰ αποτελέσματα τῆς Βουλευτικῆς Άποστολῆς στάθηκαν, όπως φαίνεται και από τὰ παραπάνω, άσήμαντα⁷⁴. Σ' αὐτὸ συντέλεσε ἡ άκαμψία τοῦ Κούνδουρου, ἡ δυσπιστία τῆς Έπιτροπῆς για τις πραγματικές προθέσεις τών βουλευτῶν και ἡ άνώμαλη κατάσταση που επικράτησε στὰ Χανιά άμέσως μετά τῆ σφαγή. Άπό μιὰ άποψη μόνο τὸ έργο τῆς Άποστολῆς ὑπῆρξε γόνιμο, ότι οί τέσσερις όροι που διατύπωσε για τὴν άπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς αποτέλεσαν τὴν άφετηρία για τὴν κοινὴ επέμβαση τών Μ. Δυνάμεων στὸ Κρητικό ζήτημα.

⁷⁰) Β. Β. 86. 123 - 4. L. J 54. Πβλ. και Παπαδόπετρο προς Τσόντο, ό. π.

⁷¹) Λ. Η. 11|23 Μαΐου. Ό Παπαδόπετρος (ό. π.) λέει ότι επαναστάτες και βουλευτές συμφώνησαν για τὰ ζητήματα που οί τελευταίοι θὰ υπέβαλλαν στη Βουλῆ.

⁷²) Α. Α. 273.

⁷³) Β. Β. 112. Γ. Σήφακα, ό. π., 155 - 6.

⁷⁴) Στὸ παραπάνω βιβλίο τοῦ Γ. Σήφακα, σ. 155, καθὼς και στὴ μελέτη του «Η Πολιορκία τοῦ Βάμου και ἡ Σφαγή τών Χανιωτῶν (12 Μαΐου 1896)», Κρητικὴ Έστία, τεύχος 19 (Δεκ. 1950), σ. 14, παρατηρεῖ κανείς διαφορὲς σχετικά με ὅ,τι λέγεται, εἰδῶ για τὰ αποτελέσματα τῆς Βουλευτικῆς Άποστολῆς.

Η ΣΦΑΓΗ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Ὅπως εἶπαμε, μόλις ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου πολιορκήθηκε, οἱ Χριστιανοὶ τῶν Χανιῶν ἄρχισαν νὰ φοβοῦνται ὅτι γιὰ ἀντίποινα οἱ ἐκεῖ Μουσουλμάνοι θὰ ὀργάνωναν σφαγὴ⁷⁵. Τὸ πρᾶγμα δὲ φαίνεται ἀπίθανο, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψη ἡ πλούσια δολοφονικὴ δράση ποὺ εἶχαν ἤδη ἀναπτύξει οἱ Μουσουλμάνοι στὴν Κρήτη καὶ οἱ φοβερὲς σφαγὲς τῶν Ἀρμενίων ποὺ εἶχαν γίνεи σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴ συνεργασία τοῦ στρατοῦ⁷⁶.

Πραγματικὰ οἱ Μουσουλμάνοι τῶν Χανιῶν βρῖσκονταν σὲ μεγάλο ἀναβρασμό, καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους φιλοτιμίαν εἶχε θιγῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ στρατοῦ τους στὴν Πισκοπή, στὰ Σελιὰ καὶ στὸ Βάμο, καὶ γιὰ τὴν φοβὴν ὅτι ἡ Πύλη θὰ ἀναγκαστόταν τελικὰ νὰ ὑποχωρήσῃ σὲς ἀξιώσεις τῶν Χριστιανῶν⁷⁷. Ὁ ἀναβρασμὸς τῶν Μουσουλμάνων μεγάλωσε ἀκόμα περισσότερο, ὅταν σὲς 10/22 Μαΐου ὁ Βαλῆς διάταξε τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν Χριστιανῶν καὶ ὅταν ἀπὸ τοὺς ντόπιους Τούρκους ἐθέλοντες ποὺ εἶχαν πάει νὰ πολεμήσουν στὸ μέτωπο τοῦ Τσιβαρὰ ἄρχισαν νὰ μεταφέρονται στὰ Χανιά οἱ πρῶτοι τραυματίες⁷⁸. Τέλος, οἱ διαδόσεις ὅτι μιὰ Μουσουλμανικὴ οἰκογένεια στὸ Σέμπρωνα εἶχε σφαγῆ ἀπὸ Χριστιανούς καὶ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἐτοίμαζαν γενικὸ ἀφανισμὸ τῶν Μουσουλμάνων στὰ χωριὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Μπαϊραμοῦ (12/24 Μαΐου) εἶχαν φέρει τὸν ἐρεθισμὸ στὸ ἀπροχώρητο⁷⁹.

Ἀπὸ τὸ πρῶτὸ τῆς Κυριακῆς, 12/24ης Μαΐου, Μουσουλμάνοι ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῶν Χανιῶν εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν πλατεία Σπλάντζια καὶ στὸ Καλὲ Καπισί, τὴν κυριότερην πύλην τῆς πόλης, καὶ διαμαρτυρόνταν γιὰ τὴν τύχην τῶν συγγενῶν καὶ τῶν δημοθρήσκων τους στὰ χω-

⁷⁵) Β. Β. 113.

⁷⁶) W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors...*, Cambridge, 1936, σσ. 429 - 30.

⁷⁷) Β. Β. 110.

⁷⁸) Β. Β. 111. Α. Α. 273.

⁷⁹) Β. Β. 111, 196, 198 (Ἵπόμνημα Μουσουλμάνων Κρήτης πρὸς Biliotti, 15]27 Ἰουνίου 1896). Πβλ. καὶ ἄλλο σχετικὸ ὑπόμνημα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Κρήτης τῆς 8]20 Ἰουνίου 1896 μὲ τὸν τίτλον: *Les Evénements Crétois du 24 Mai 1896*, Παρίσι, 1896. Μιτάφραση τοῦ ὑπομνήματος τούτου ὑπάρχει στὴν *Κρητικὴ Ἔστια*, τεύχη 21 - 23 (Ἰαν. 1950 - Νοέμ. 1951). Βλ. ἰδιαίτερα τὸ τεύχος 21, σ. 11. Ὁ Biliotti (2]14 Ἰουνίου 1896, Β Β 156) λέει ὅτι ἡ εἰδηση γιὰ τὴ σφαγὴ τῆς Μουσουλμανικῆς οἰκογένειας σὲ Σέμπρωνα ἀποδείχθηκε ἀληθινή. Ὁ Γεννάδης, ἀντίθετα, κάνει λόγον περὶ «δηθεν σφαζομένων Τουρκ. οἰκογενειῶν ἐν Κισάμφ» (Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ. 16]28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων)).

ριά. Ἐνῶ, ὅπως λέει ὁ Biliotti, ἡ Διοίκηση προσπαθοῦσε νὰ τοὺς καθυποτάξῃ μὲ ὑποσχέσεις ὅτι θὰ πάρῃ τὰ κατάλληλα μέτρα, ἕνα περιστατικό — τυχαῖο ἴσως — ὀδήγησε σὲ γενικότερο ξέσπασμα τῶν ταραχῶν λίγο μετὰ τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας ἡμέρας. Τὸ περιστατικό αὐτὸ εἶναι ἡ λογομαχία ποῦ, φαίνεται, εἶχε μὲ μερικοὺς Μουσουλμάνους ὁ κοβάσης τοῦ Ρωσικοῦ Προξενείου Γεώργιος Κοτζαμπασάκης, καθὼς ἔβγαине μὲ τέσσερις ἄλλους Χριστιανοὺς ἀπὸ τὸ Καλὲ Καπισί γιὰ νὰ πάῃ στὴ Χαλέπα, ὅπου βρισκόνταν οἱ κατοικίες τῶν Προξένων. Ἡ λογομαχία αὐτὴ ὀδήγησε σὲ ἀνταλλαγὴ πυροβολισμῶν, στὸ φόνο τοῦ Καβάση, στὸν τραυματισμὸ ἄλλων καὶ στὴν ἐπέκταση τοῦ κακοῦ στὴ γειτονικὴ Χριστιανικὴ συνοικία τῆς πόλης. Οἱ Χριστιανοὶ κυριεύτηκαν ἀπὸ πανικό καὶ κλειστήκαν στὰ σπίτια τους, ἰδίως ὅταν εἶδαν ὅτι καὶ ὁ στρατὸς δὲν ἔμενε ἀμέτοχος. Καὶ ἐκεῖ ὅμως δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀσφαλεῖς. Σὲ μιὰ τουλάχιστο περίπτωσι Χριστιανοὶ (ὁ Κουφάκης καὶ ἡ γυναίκα του) σκοτώθηκαν μέσα στὸ ἴδιο τους τὸ σπίτι ἀπὸ στρατιῶτες ποῦ μπῆκαν μέσα. Ἐπίσης οἱ στρατιῶτες ἐπωφεληθῆκαν ἀπὸ τὴν κατάστασι γιὰ νὰ σπιάσουν καὶ νὰ λεηλατήσουν 15 περίπου Χριστιανικὰ μαγαζιά καὶ 2 - 3 σπίτια. Τὸ ντουφεκίδι ἀνάμεσα στοὺς στρατιῶτες κυρίως, ποῦ πυροβολοῦσαν ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις, καὶ τοὺς Χριστιανούς, ποῦ ἔρριχναν ἀπὸ τὰ σπίτια, κράτησε περίπου τέσσερις ὥρες καὶ εἶχε πολλὰ θύματα⁸⁰.

Ὁ ἀπολογισμὸς σὲ νεκροὺς καὶ τραυματίες στὶς 12/24 Μαΐου μέσα στὰ Χανιά ἦταν: Χριστιανοὶ: 16 νεκροὶ καὶ 7 τραυματίες. Μουσουλμάνοι: 4 νεκροὶ καὶ 3 τραυματίες. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποῦ σκοτώθηκαν τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη ἦταν καὶ ὁ κοβάσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενίου Γεώργιος Κουβαριτάκης, τοῦ ὁποῖου μάλιστα οἱ Μουσουλμάνοι ἔκοψαν τὸ κεφάλι, ὅπως ἔκαμαν καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις⁸¹.

Ἀπὸ τὰ Χανιά οἱ ταραχὲς ἀπλώθηκαν καὶ στὰ περίχωρα τῆς πόλης, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ θρήνησαν στὶς 12/24 Μαΐου ἄλλους ἕξι νεκρούς, καθὼς καὶ σὲ διάφορα κοντινὰ χωριά, ὅπως στὰ Γσικαλαριά καὶ στὸ Νεροκούρου⁸². Ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν Κυθωνία καὶ στὸν Κίσαμο ἐπικράτησε ἔξαιρητικὰ ἀνώμαλη κατάστασι ἀπὸ τὶς 12/24 Μαΐου⁸³.

Τὴν ἐπομένη, 13/25 Μαΐου, τὰ Χανιά παρουσίαζαν ὄψη νεκρῆς πολιτείας. Τὴν ἀλλόκοτη αὐτὴ ἡσυχία διέκοψαν κατὰ τὶς 10 τὸ πρωὶ

⁸⁰) Β. Β. 111 - 16, 130 - 31, 147.

⁸¹) Β. Β. 112, 115, 116, 130, 131, 139. Γεννάδης πρὸς Σκουζὲ 18|30 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁸²) Β. Β. 112, 113. Α. Λ. 268 - 70.

⁸³) Β. Β. 155 - 7, 166 - 8.

πυροβολισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Καλὲ Καπισὶ καὶ οἱ φωνές 200 - 300 Χριστιανῶν πού πανικόβλητοι ἔτρεχαν νὰ σωθοῦν στὰ Προξενικά γραφεῖα τῶν Χανιῶν. Ἀπὸ τοὺς πυροβολισμοὺς αὐτοὺς σκοτώθηκαν ἄλλοι 4 Χριστιανοί⁸⁴. Ὑστερα ἐπικράτησε πάλι ἡ ἡσυχία τοῦ τρόμου, πού τὴ διέκοπταν μόνο οἱ πυροβολισμοὶ ἀπὸ τὰ κοντινὰ χωριά⁸⁵.

Στις 14/26 Μαΐου, σὲ νέες συγκρούσεις στοὺς δρόμους, σκοτώθηκαν 2 - 4 ἄκόμα Χριστιανοί, ὁ ἓνας μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς ὕστερα ἀπὸ τὰ πῦρ βίρβαρα βασανιστήρια πού μπορούσε νὰ ἐπινοήσῃ ὁ Μουσουλμανικὸς φανατισμὸς⁸⁶. Ἡ κατάσταση, ὥστόσο, ἄρχισε νὰ ἡρεμῇ μόλις, τὸ πρωὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, φάνηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά τὰ πρῶτα πολεμικὰ τῶν Δυνάμεων, τὰ ὁποῖα εἶχαν καλέσει οἱ Προξένοι. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ φόβο τῶν Μουσουλμάνων ὅτι, ἂν οἱ ταραχές συνεχίζονταν, τὰ πλοῖα θὰ βομβάρδιζαν τὶς Μουσουλμανικὲς συνοικίες καὶ ὕστερα θὰ ἀποβίβαζαν ἀγῆματα καὶ θὰ ἔκαναν μικτὴ Εὐρωπαϊκὴ κατοχὴ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης⁸⁷. Πολὺ μεγάλη στάθηκε ἡ ἀπογοήτευση τῶν Χριστιανῶν, ὅταν ἀργότερα πληροφορήθηκαν ὅτι τὰ πλοῖα δὲν εἶχαν τέτοια ἀποστολή. Γι' αὐτό, μολονότι οἱ σκοτωμοὶ καὶ τὸ ντυφεκίδι σταμάτησαν, ὁ πανικὸς δὲν ἔπαψε νὰ κατέχη τοὺς Χριστιανούς. Ἐπὶ δέκα περίπου μέρες πολλὰ γυναικόπαιδα ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὰ Προξενεῖα καὶ ὅπου ἀλλοῦ ἔλιπζαν ὅτι θὰ σωθοῦν ἀπὸ νέα σφαγὴ. Ἐπίσης γιὰ πολλὰς μέρες οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν τὰ μαγαζιά τους κλειστὰ καὶ ἔμεναν ἀμπαρωμένοι στὰ σπίτια τους, ἐνῶ οἱ Μουσουλμάνοι ἐπιδίδονταν στὴ λεηλασία τῆς γύρω ἀπὸ τὰ Χανιά περιοχῆς⁸⁸.

Συνολικὰ οἱ νεκροὶ ἀπὸ τὰ αἱματηρὰ γεγονότα μέσα στὰ Χανιά, στὰ περὶχωρα καὶ στὰ γύρω χωριά ἦταν περίπου 50, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 40 Χριστιανοί⁸⁹.

Τὰ γεγονότα τῶν Χανιῶν ἀπὸ τὶς 12/24 μέχρι τὶς 14/26 Μαΐου χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὡς «σφαγὴ»

⁸⁴) Β. Β. 112, 113, 131. Λ. J. 51.

⁸⁵) Β. Β. 80. Λ. J. 51.

⁸⁶) Β. Β. 85, 113, 123. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 14]26 καὶ 16]28 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁸⁷) Β. Β. 129.

⁸⁸) Β. Β. 90, 96, 123, 129, 138. Λ. J. 66. Α. Α. 278.

⁸⁹) Εἰδικότερα θὰ μπορούσαν νὰ δοθοῦν ὡς πιθανότεροι οἱ ἑξῆς ἀριθμοί. Χανιά: Χριστιανοί: 23 νεκροὶ καὶ 9 τραυματίες; Μουσουλμάνοι: 6 νεκροὶ καὶ 7 τραυματίες. Περίχωρα καὶ κοντινὰ χωριά: Χριστιανοί: 17 νεκροί; Μουσουλμάνοι: 5 νεκροί. Γιὰ σχετικὲς πληροφορίες βλ. Β. Β. 96 καὶ Α. Η. 25]6 Ἰουνίου καὶ 24]6 Ὀκτωβρίου 1896. Ἐπίσης πβλ. Β. Β. 112, 123, 131, 138.

προμελετημένη⁹⁰ καὶ μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ τὰ ἀναφέρουν ὅσοι Ἕλληνες ἔγραψαν σχετικὰ σὲ ἡμερολόγια, ἀναμνήσεις ἢ μελέτες⁹¹. Ὁρισμένοι μάλιστα ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι εἶχαν προσχεδιάσει τὴ σφαγὴ, γιὰ νὰ προκαλέσουν ἀντιπερισπασμὸ στοὺς πολιορκητὲς τοῦ Βάμου⁹². Ἄλλοι πάλι συμπληρώνουν ὅτι ἡ σφαγὴ ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσῃ τὴν ὥρα τοῦ ἀπογευματινοῦ περιπάτου, ὅταν οἱ περισσότεροι Χριστιανοὶ θὰ ἦταν στοὺς δρόμους, ἀλλ' ὅτι τὸ ἐπεισόδιο Κοτζαμπασάκη ματαίωσε τὸ σχέδιο καὶ ἡ σφαγὴ ξέσπασε νωρίτερα. Ἔτσι οἱ Χριστιανοὶ πρόλαβαν νὰ κρυφτοῦν στὰ σπίτια τους καὶ νὰ σωθοῦν πυροβολώντας⁹³. Τέλος, καὶ ὁ Βασιλιάς Γεώργιος Α', πού, ὅπως εἶπε στὸν Βουρέε, εἶχε πληροφορίες γιὰ τὰ γεγονότα τῶν Χανίων ὄχι τὼ δλόκληρες μέρες πρὶν ἐκδηλωθοῦν, πίστευε ὅτι ἀποτελοῦσαν σφαγὴ προμελετημένη ἀπὸ ὀρισμένους φανατικούς συμβούλους τοῦ Σουλτάνου καὶ ὀργανωμένη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου⁹⁴.

Οἱ Μουσουλμάνοι, ἀντίθετα, ἀρνοῦνται τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς σφαγῆς καὶ ρίχνουν τὴν εὐθύνη τῶν ταραχῶν στοὺς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως λένε, μετὰ τὸ ἐπεισόδιο Κοτζαμπασάκη κλείστηκαν στὰ μαγαζιά καὶ στὰ σπίτια τους καὶ πρῶτοι ἀρχισαν νὰ πυροβολοῦν⁹⁵.

Οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας σὲ κοινὴ συνεδρίαση ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ γεγονότα τῶν Χανίων, οἱ γνῶμες τους ὁμως ἐπίσης διχάστηκαν ὡς πρὸς τὸ ἂν ἦταν σχεδιασμένα ἀπὸ πρὶν ἢ ὄχι. Ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀπαρχὴ προμελετημένων σφαγῶν ὑποστήριξε ὁ Γεννάδης καὶ ἴσως καὶ ὁ Πρόξενος τῆς Αὐστρίας. Ἀντίθετα οἱ Πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ὁ Κυβερνήτης τοῦ Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ *Hood Charles Drury* ὑποστήριξαν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχαν προσχεδιά-

⁹⁰) Α. Λ. 268 - 70, 273, 278 κ. ἄ.

⁹¹) Κ. Η. 110 - 11. Α. Η. 14|26 Μαΐου. Ἰ. Μουρέλλου, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο, 1950 (;), τόμ. Γ', σ. 1554. Ἐπίσης στὸ ἔργο τῶν Ἐ. Driault καὶ Μ. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos Jours*, Παρίσι, 1925 - 26, τόμ. Δ', σ. 315, τὰ γεγονότα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ὡς σφαγὴ.

⁹²) Μουρέλλου, ὁ. π. Α. Λ. 338 (σημ. Ζινευράκη - Λεκανίδου).

⁹³) Κ. Η. 111. Ν. Πίμπλη, «Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις ἀπὸ 1889 - 1897», *Κρητικὴ Ἔστια*, τεῦχος 48 (Ἰανουάριος 1955), σ. 4.

⁹⁴) *Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914). Ier Série (1871 - 1900)*, τόμ. ΙΒ', ἀρ. 402.

⁹⁵) Βλ. τὰ δύο ὑπομνήματα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Κρήτης πού ἀναφέρονται στὴν ὑποσημείωση 79. Ἐπίσης πβλ. Γεννάδη πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 16|28 Μαΐου 1896 (*Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

σει σφαγή: α'. γιατί σὲ τέτοια περίπτωση τίποτε δὲ θὰ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ τὴν πραγματοποιήσουν, ἀφοῦ ἦταν περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς (τριπλάσιοι, ἢ, ἂν ὑπολογιστοῦν καὶ οἱ στρατιῶτες, τετραπλάσιοι)· β'. γιατί οἱ ταραχὲς περιορίστηκαν στὸ μεταξὺ τῶν δύο πυλῶν χῶρο καὶ τὴ γειτονικὴ Χριστιανικὴ συνοικία, ἐνῶ, ἂν ὑπῆρχε σχέδιο σφαγῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδηλωθοῦν σ' ὅλες τὶς συνοικίες καὶ μάλιστα συγχρόνως· καὶ γ'. γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερος, ἂν οἱ ταραχὲς εἶχαν ὀργανωθῆ ἀπὸ πρῖν⁹⁶.

“Ὅπως καὶ νᾶχη τὸ πρᾶγμα τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τῶν Χανίων καὶ ἡ κατάστασις ποὺ ἐπικράτησε κατόπιν εἶχαν σοβαρὸ ἀντίκτυπο καὶ στὶς τάξεις τῶν πολιορκητῶν τοῦ Βάμου καὶ στὴν Ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ στὴ στάσις τῶν Δυνάμεων⁹⁷.

Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Νωρὶς τὸ ἀπόγευμα τῆς 12/24ης Μαΐου, ἀμέσως μετὰ τὸ ἄκουσμα τῶν πρώτων πυροβολισμῶν στὰ Χανιά, οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας ἔσπευσαν στὸ γραφεῖο τοῦ Βαλῆ, ὅπου ἔμειναν σχεδὸν ὡς τὸ βράδι παρακολουθώντας τὰ γεγονότα. “Ὅταν πείσθηκαν ὅτι ὁ Βαλῆς ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβάλη τὴν τάξι, τηλεγράφησαν στὶς Κυβερνήσεις τους νὰ στείλουν ἀμέσως πολεμικὰ πλοῖα γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν ξένων ὑπηκόων⁹⁸.

⁹⁶) Β. Β. 113, 138 - 9. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 22]3 Ἰουνίου 1896 (Ἐρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁹⁷) Γιὰ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τῶν Χανίων, 12]24 - 14]26 Μαΐου 1896, καὶ γιὰ τὴν κατάστασις ποὺ ἀμέσως ἀκολούθησε χρήσιμες πληροφορίες βρῖσκει κανεὶς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς παραπάνω παραπομπές, στὴν Κυανὴ Βίβλο (Β. Β.), ὅπου ὑπάρχουν σχετικὲς ἐκτενεῖς ἐκθέσεις τοῦ Billotti καὶ τοῦ Κυβερνήτη τοῦ Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ *Hood* (Β. Β. 110 - 16, 123 - 25, 129 - 31, 138 - 40, 147, 196 - 205). Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις αὐτές συνοδεύονται ἀπὸ καταθέσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων καὶ ἀναφορὲς ὑπαλλήλων ἢ ὀργάνων τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως. Στὴν Κυανὴ Βίβλο, καθὼς καὶ στὴν Κίτρινη Βίβλο (L. J.) βρῖσκει κανεὶς καὶ χρησιμότητα τηλεγραφήματα σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα.

Ἐπίσης γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πηγές καὶ τὰ βοηθήματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς οἰκείες ὑποσημειώσεις, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς: Σπ. Βαρδάκη, «Αἱ Σφαγαὶ τῆς 12 Μαΐου 1896», *Ἀσπὴ Κρητικὴ*, ἔτος Α' (1907), σσ 101 - 2, 108 - 9, 118 - 19, 125. Ν. Πίμπλη, «Κρητικαὶ Ἐπαναστάσεις 1896 - 1897», *Κρητικὴ Ἔστια*, τεύχος 68 (Μάιος 1957). Ἰ. Καλιτσουνάκη, «Αἱ δύο Ἡμέραι τῶν Σφαγῶν ἐν Χανίοις», περιοδ. *Τὰ Τήνια*, ἀρ. 8 (Σεπτ. 1896), σσ. 1 - 4. Τὸ ἄρθρο τοῦ Καθηγητῆ κ. Καλιτσουνάκη, ὁ ὁποῖος, ὅπως μοῦ εἶπε, ὑπῆρξε αὐτόπτης τῶν γεγονότων, δὲν κατόρθωσα δυστυχῶς νὰ τὸ βρῶ στὶς βιβλιοθήκες τῶν Ἀθηνῶν.

⁹⁸) Β.Β. 78, 79, 112. L. J. 50. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 12]24 Μαΐου

Πρῶτο ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν Δυνάμεων ἔφτασε στὰ Χανιά τὸ πρῶτὸ τῆς 14/26ης Μαΐου τὸ Ἀγγλικὸ πολεμικὸ *Hood* καὶ λίγο ἀργότερα τὸ Γαλλικὸ *Cosmao*. Τὰ πολεμικὰ τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Αὐστρίας, *Tchernomoretz*, *Piemonte* καὶ *Maria Theresia*, ἔφτασαν στὶς 15/27, 16/28 καὶ 17/29 Μαΐου. Ἡ Γερμανία δὲν ἔστειλε πλοῖο στὴν Κρήτη, ἀλλ' ἀνάθεσε στὴν Αὐστρία τὴν προστασία τῶν συμφερόντων τῆς⁹⁹.

Οἱ Πρόξενοι τῶν Μ Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας, πού βρῖσκονταν σὲ συνεχῆ σχεδὸν ἐπαφῇ μεταξὺ τους, μόλις ἔφτασαν τὰ πρῶτα πολεμικὰ στὰ Χανιά, συγκεντρώθηκαν σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ, γιὰ ν' ἀποφασίσουν πῶς θὰ προστατεύσουν τοὺς Εὐρωπαίους ὑπηκόους. Διὸ ἀπὸ τοὺς Πρόξενους πρότειναν, σὲ περίπτωση σφαγῆς, ν' ἀποβιβαστοῦν ἀπὸ τὰ πλοῖα ἀγῆματα στὴν πόλη. Ἡ πρότασή τους ὅμως δὲν ἔγινε δεχτή, γιὰτι οἱ Κυβερνήτες τῶν πλοίων εἶχαν ἄλλες πολὺ πλεῖστον περιορισμένες ὁδηγίες. Ὁ Κυβερνήτης τοῦ *Hood* εἰδικότερα παρατήρησε τότε ὅτι μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ κήρυξη πολέμου καὶ ἐξήγησε στὸν Biliotti ὅτι ἡ ἀποστολή του ἦταν νὰ προστατεύσῃ τοὺς Βρεταννοὺς ὑπηκόους καὶ τοὺς ὑπηκόους ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πού δὲν εἶχαν στείλει πλοῖα στὰ Χανιά καὶ ὅτι ἡ προστασία αὐτὴ θὰ περιοριζόταν στὴ μεταφορὰ τους στὰ πολεμικὰ, ἂν παρουσιαζόταν ἀνάγκη. Ἐνοπλιες δυνάμεις θὰ χρησιμοποιοῦνταν μόνο ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλο μέσο γιὰ νὰ προστατευθῇ ἡ ζῶη καὶ ἡ περιουσία τῶν Βρεταννῶν ὑπηκόων καὶ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος γιὰ νὰ ζητηθοῦν σχετικὲς ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Λονδίνο¹⁰⁰.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀφιξὴ τῶν πολεμικῶν προκάλεσε τὴν κατάπαυση τῶν ταραχῶν στὴν πόλη, δὲ διάλυσε ὅμως καὶ τὸ φόβο τῶν Χριστιανῶν ὅτι ἀπειλοῦνται μὲ νέα σφαγή. Τὸ φόβο αὐτὸ τὸν συμμαρῆζονταν καὶ οἱ Πρόξενοι, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τὴ σφαγὴ τῶν Χριστιανῶν στὶς πόλεις καὶ τὰ γύρω χωριά ἀναπόφευκτη, ἂν ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου, πού ἀπὸ ὦρα σὲ ὦρα ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ παραδοθῇ, σφαζόταν ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς. Σὲ μιὰ σύσκεψη πού ἔγινε στὶς 15/27 Μαΐου οἱ Πρόξενοι κατάληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ προλάβουν τὸ κακὸ ἦταν νὰ μεσολαβήσουν στοὺς πολιορκητὲς γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς μὲ βίαση τοὺς γνωστοὺς τέσσερις ὄρους τῆς

1896, 630' μ. μ (Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΕ', σὺννοδος Γ', συνεδρ. 36 (19/31 Μαρτίου 1902)).

⁹⁹⁾ Β. Β. 88, 90, 95, 140, 144 I. J. 52. Ἀντίθετα μὲ τὴ Γερμανία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ ἐνισχύσουν κατόπιν τῆς ναυτικῆς τους δυνάμεις στὰ νερά τῆς Κρήτης (Β. Β. 97, 99, 106).

¹⁰⁰⁾ Β. Β. 123 - 5. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ, 16/28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

Βουλευτικῆς Ἀντιπροσωπίας¹⁰¹. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τηλεγράφησαν ἀμέσως στὶς Κυβερνήσεις τοὺς (15/27 Μαΐου) ἐκθέτοντας τὴν κατάσταση καὶ ζητώντας ὁδηγίες, καθὼς καὶ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἡ Πύλη θὰ δεχόταν τοὺς παραπάνω ὄρους. Οἱ Πρόξενοι αἰσιοδοχοῦσαν γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προτάσεών τους, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιὰτὶ οἱ ἐπαναστάτες ἐμφανίζονταν ὅτι εἶχαν ἤδη δεχτῆ τοὺς ὄρους αὐτούς, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιὰτὶ καὶ ὁ Βαλῆς εἶχε ἤδη συμφωνήσει γιὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ Ἀποκόρφωνα. Ὡστόσο, σοβαρὰ ἐμπόδια ἔμελλαν νὰ παρουσιαστοῦν σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο τῶν ἐγγυήσεων¹⁰².

Ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τῶν Προξένων, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους προηγουμένως πολεμοῦσαν τὴν Ἐπιτροπὴ καὶ συνιστοῦσαν τὴ διάλυση ἢ τὴν ἀναχώρησή της ἀπὸ τὴν Κρήτη¹⁰³, ἀποτελεῖ σημεῖο καμπῆς στὴν πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στοῦ Κρητικὸ ζήτημα καὶ δείχνει τὴ γενικότερη σημασία τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτῆ οἱ Δυνάμεις σιγὰ - σιγὰ προσανατολίζονται πρὸς τὴν ἰδέα νὰ διαπραγματευτοῦν μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, νὰ πείσουν τὴν Πύλη καὶ κυρίως νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἀπὸ κοινού¹⁰⁴.

Ὁ Ἄγγλος Πρωθυπουργὸς καὶ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Λόρδος Salisbury, ὁ ὁποῖος στοῦ μεταξὺ εἶχε πληροφορηθῆ ὅτι ὁ Μ. Βεζήρης εἶχε ζητήσει τὴ βοήθεια τῆς Ἀγγλίας γιὰ ν' ἀποκατασταθῆ ἢ τάξῃ στὴν Κρήτη¹⁰⁵, ἔσπευσε νὰ συμφωνήσῃ μὲ ὅλες τὶς προτάσεις τῶν Προξένων, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν ὄρο τῶν ἐγγυήσεων. Στὶς ὁδηγίες του, ὡστόσο, πρὸς τὸν Biliotti διευκρίνιζε ὅτι οἱ ἐγγυήσεις αὐτὲς ἔπρεπε νὰ ἔχουν χαρακτήρα συλλογικὸ, νὰ προέρχωνται δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς Προξένους ὄλων τῶν Μ. Δυνάμεων, καὶ νὰ μὴ δεσμεύουν ἰδιαίτερα τὴν Ἀγγλία. Ἐπίσης τόνιζε στοὺς Ἄγγλο Πρόξενο ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ προβῆ σὲ καμιὰ ἐνέργεια, πρὶν λάβῃ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο Ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος εἶχε ὁδηγίες νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ σχετικὴ συγκατάθεση τῆς Πύλης¹⁰⁶.

Οἱ ἄλλες Μ. Δυνάμεις ὅμως δὲ δέχτηκαν μὲ τὴν ἴδια προθυμία τὶς

¹⁰¹) Βλ. παραπάνω σ. 219.

¹⁰²) Β. Β. 86, 123 - 4. L. J. 54.

¹⁰³) Πβλ. τὶ ἔγραφε ὁ Blanc στὸν Hanotaux στίς 29|11 Μαΐου 1896 (L. J. 44): «Λὲ θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ φροντίξῃ πράγματι κανεὶς παρὰ γιὰ νὰ πετύχῃ, εἴτε μὲ τὴν πειθὴ εἴτε μὲ τὴ βία, τὴν ἀναχώρηση τῆς Ἐπιτροπῆς, παῦ ἡ παρουσία της ἀποτελεῖ τὸν πιὸ σοβαρὸ κίνδυνο». Ἐπίσης πβλ. Β. Β. 71, 77.

¹⁰⁴) Πβλ. V. Bérard, *Les Affaires de Crète*, Παρίσι, 1898, σ. 108.

¹⁰⁵) Β. Β. 77, 80 - 81.

¹⁰⁶) Β. Β. 89, 90.

προτάσεις τῶν Προξένων καί, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Γαλλία, φαίνεται ὅτι καθυστέρησαν ἀκόμα καὶ νὰ στείλουν ὁδηγίες στοὺς ἀντιπρόσωπούς τους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ Χανιά.

Ὁ Ηανοταυκ, Γάλλος Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ ὁποῖος ἰδιαιτέρα τόνιζε τὴν ἀνάγκη συνεργασίας τῶν Δυνάμεων σχετικὰ μὲ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θὰ βρισκόταν κάποια λύση ἢ τουλάχιστον θὰ προλαμβάνονταν μεμονωμένες ἐνέργειες ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν εἰρήνην¹⁰⁷, ἀπαντώντας στὶς προτάσεις αὐτὲς ἐξουσιοδότησε τὸν Blanc, Πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Χανιά, νὰ λάβῃ ἀνεπίσημα μέρος στὸ διάβημα ποὺ οἱ ἄλλοι Πρόξενοι ἄμεσα ἤ — ὅπως ἐκεῖνος θὰ προτιμοῦσε — μὲ τὸ μέσο τρίτων θὰ ἔκαναν στοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου. Ἐπίσης τὸν ἐξουσιοδότησε νὰ μεσολαβῆσῃ στὶς Τουρκικὲς Ἀρχές γιὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ Ἀποκόρωνα. Ἔθεσε ὅμως συνάμα καὶ τὶς ἐξῆς δυὸ ρητὲς ἐπιφυλάξεις: α'. ὅτι οἱ ἐνέργειες αὐτὲς θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ὁμοφωνίας τῶν Προξένων ὅλων τῶν Μ. Δυνάμεων, οἱ ὁποῖοι ἐνεργώντας ἀνεπίσημα θὰ ἔκαναν ταυτόσημα διαβήματα· καὶ β'. ὅτι καμιὰ ἐγγύηση δὲ θὰ δινόταν ποὺ θὰ μπορούσε στὸ μέλλον νὰ προκαλέσῃ ἢ νὰ δικαιολογήσῃ ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση εἰς βᾶρος τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τοῦ Σουλτάνου¹⁰⁸.

Τὶς ὁδηγίες του αὐτὲς πρὸς τὸν Blanc ὁ Ηανοταυκ τὶς κοινοποίησε πρὸς ὅλες τὶς Μ. Δυνάμεις, προφανῶς σὰ βάση γιὰ κοινὴ ἐνέργεια, καὶ διάταξε τὸν Boulinière, Γάλλο Ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ πιέσῃ ἐπίμονα τὴν Πύλη γιὰ νὰ δεχτῆ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων¹⁰⁹.

Στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Μ. Δυνάμεων, μόλις πῆραν τὰ τηλεγραφήματα τῶν Προξένων μὲ τὶς γνωστὲς προτάσεις, συνῆλθαν (16/28 Μαΐου) στὴν Αὐστριακὴ Πρεσβεΐα. Μολονότι δὲν εἶχαν ἀκόμα λάβει ὁδηγίες ἀπὸ τὶς Κυβερνήσεις τους, ἐπειδὴ βοήθην τὴν κατάστασι ἐξαιρετικὰ κρίσιμη, τηλεγράφησαν ἀμέσως στοὺς Προξένους τους στὰ Χανιά, ἐξουσιοδοτώντας τους νὰ ἀρχίσουν προκαταρκτικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ τὶς Τουρκικὲς Ἀρχές, μὲ σκοπὸ νὰ προπαρασκευάσουν τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ εἰρηνικὴ λύση. Ἐπίσης ἀνάθεσαν στὸν Βαρῶνο Calice, Αὐστριακὸ Πρεσβευτὴ καὶ Πρύτανη τοῦ Διπλωματικοῦ Σώματος στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ διευκολύνῃ τὴν προσπάθεια τῶν Προ-

¹⁰⁷⁾ L. J. 54.

¹⁰⁸⁾ L. J. 56. B. B. 90.

¹⁰⁹⁾ L. J. 57, 58, 60.

ξένων στέλνοντας οδηγίες στις Τουρκικές Ἀρχές τῆς Κρήτης¹¹⁰.

Στὸ διάβημα τοῦ Calice ἡ Πύλη ἀπάντησε τὴν ἐπομένη (17/29 Μαΐου) ὅτι ἔστειλε σχετικές οδηγίες στὴν Κρήτη. Συγχρόνως ὅμως ὑποστήριξε ὅτι οἱ Χριστιανοὶ στὶς Καλύβες ὄχι μόνον δὲν ἦταν πολιορκημένοι ἀπὸ τὸ στρατό, ἀλλὰ καὶ προστατεύονταν ἀπ' αὐτὸν καὶ ὅτι, ἂν δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν νὰ φύγουν, τοῦτο γινόταν γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν ἀσφάλεια. Ἐπομένως, κατὰ τὴν Πύλη, δὲν ὑπῆρχε ζήτημα παρὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου¹¹¹.

Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ τῆς Πύλης ἔδειχναν ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲ δέχονταν εἰλικρινὰ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων, ὅτι φοβόνταν τὴν ἔξωτερικὴ ἐπέμβαση καὶ ὅτι ἔλιζαν νὰ ρυθμίσουν τὴν κατάσταση μὲ ἄλλα μέσα, δηλαδὴ μὲ τὴ βία. Πράγματι δὲν ἔκρουβαν ὅτι εἶχαν ἀποφασίσει νὰ στείλουν στὴν Κρήτη μεγάλες στρατιωτικὲς δυνάμεις. Δυὸ τάγματα μάλιστα εἶχαν ἤδη ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὴ νύχτα τῆς 15/27ης Μαΐου μὲ τὴ διαταγή, μόλις φτάσουν στὴν Κρήτη, ν' ἀρχίσουν ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου. Ἐπὶ κεφαλῆς τους βρισκόταν ὁ διάδοχος τοῦ Τουρχάν, Στρατηγὸς Ἀβδουλλάχ Πασάς, ὁ ὁποῖος εἶχε διοριστῆ συγχρόνως καὶ Στρατιωτικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης¹¹².

Ὅταν στὶς 17/29 Μαΐου οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Μ. Δυνάμεων ξανασυναντήθηκαν, ἡ κακοπιστία τῆς Πύλης εἶχε ἀποκαλυφτῆ, γι' αὐτὸ καὶ κρίθηκε ἀπαράδεχτο νὰ δοθοῦν ἐγγυήσεις γιὰ ὄρους πού ἡ Τουρκία ἦταν ἀμφίβολο ὅτι θὰ τηρήσει καὶ ἀποφασίστηκε οἱ Προξένοι νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους ἀνεπίσημα, χρησιμεύοντας σὸ μάρτυρες στὴ συμφωνία πού θὰ γινόταν. Στὶς ἀποφάσεις αὐτὲς ἰδιαίτερα βάρυναν οἱ γνωστὲς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux, πού ὁ Boulinière ἀνακοίνωσε στοὺς Ἀντιπρόσωπους τῶν Μ. Δυνάμεων¹¹³. Ὁ Herbert, Ἐπιτετραμμένος τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔχοντας καὶ αὐτὸς τὴ γνώμη ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δοθοῦν ἐγγυήσεις¹¹⁴, δὲν ἀποκάλυψε, φαίνεται, ὅτι ἡ Κυβέρνησή του θὰ δεχόταν τὸν ὄρο αὐτό, ἂν ἐξασφαλιζόταν ἡ συμμετοχὴ ὄλων τῶν Δυνάμεων. Ἐξ ἄλλου θὰ ἦταν περιττὸ νὰ τὸ ἀποκαλύψει, ἀφοῦ οἱ σχετικὲς ἐπιφυλάξεις τοῦ Hanotaux ἀπέκλειαν τὴ συμμετοχὴ τῆς Γαλλίας καὶ ἐπομένως καὶ τὴ δυνατότητα γιὰ συλλογικὴ ἐγγυήση. Οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν ἄλλων Δυνάμεων δὲν εἶ-

¹¹⁰) B. B. 87, 101 - 2.

¹¹¹) B. B. 104 - 5.

¹¹²) B. B. 87, 88. L. J. 69, 69.

¹¹³) L. J. 62, 63, 66 - 7. B. B. 89, 101.

¹¹⁴) B. B. 87.

χαν, φαίνεται, ακόμα λάβει οδηγίες, γι' αυτό και τὸ βροῦσαν σὰ λύση νὰ δεχτοῦν τὶς τόσο συντηρητικὲς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux¹¹⁵, πράγμα πού, ὅπως ἀποδείχτηκε κατόπιν, ἦταν σύμφωνο μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν Κυβερνήσεών τους¹¹⁶. Ὁ Ρῶσος Ἐπιτετραμμένος Jadowski, πού ἤδη συνεργαζόταν στενά μὲ τὸν Boulinière, ἔλαβε τὶς οδηγίες του βγαίνοντας ἀπὸ τὴ σύσκεψη. Οἱ ὀδηγίες του, ἐπομένως, πού μοιάζει νὰ ἦταν λιγότερο συντηρητικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux, δὲν ἐπηρεάσαν τὶς ἀποφάσεις τῶν συναδέλφων του¹¹⁷.

Οἱ ὀριστικὲς ὀδηγίες πού οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἔστειλαν στοὺς Προξένους τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴ σύσκεψη σχετικὰ μὲ τὴ μορφή πού ἔπρεπε νὰ πάρῃ ἡ μεσολάβησή τους περιέχονται στὸ ἑξῆς τηλεγράφημα: «...δὲν πρέπει νὰ ἀναλάβετε εὐθύνη γιὰ ὅποιαδήποτε ἐγγύηση πού θὰ μπορούσε νὰ δεσμεύσῃ τὴν Κυβέρνησή σας σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὄρων οἱ ὅποιοι εἶναι δυνατὸν νὰ συμφωνηθοῦν μὲ τὴν ἀνεπίσημη βοήθειά σας»¹¹⁸.

Ἐπίσης στὴ σύσκεψη τῆς 17/29ης Μαΐου ἀποφασίστηκε οἱ Διεργμηνεῖς τῶν Πρεσβειῶν νὰ τονίσουν πάλι στὸν Τοῦρκο Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν ἀνάγκη νὰ γίνῃ κάποια συμφωνία καὶ νὰ τοῦ ζητήσουν ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς ὀδηγίες πού ἡ Πύλη ἔστειλε στὶς Τουρκικὲς Ἀρχὲς τῆς Κρήτης σχετικὰ μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων¹¹⁹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἐπιδίωκαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν κακοπιστία τῆς Πύλης, ἡ ὁποία, μολονότι ἀπάντησε στοὺς Διεργμηνεῖς ὅτι ὁ Βαλὴς διατάχθηκε νὰ διευκολύνῃ μὲ κάθε τρόπο τὸ ἔργο τῶν Προξένων¹²⁰, σχεδίαζε πράγματι νὰ δεχτῇ τὴ μεσολάβηση τῶν Δυνάμεων, μόνο ἂν τὰ μέτρα βίας δὲν ἔφερναν ἀποτελεσματῶν¹²¹. Γιὰ νὰ κερδίσῃ μάλιστα ἡ Πύλη καιρὸ γιὰ τὸ διπλό της παιγνίδι, ζήτησε στὶς 18/30 Μαΐου ἀπὸ τὸν Calice νὰ ἐφοδιαστῇ ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου μὲ τροφίμα, ἐνῶ θὰ διαρκοῦσαν οἱ διαπραγματεύσεις. Ὁ Calice ἀπέρριψε τὸ αἴτημα αὐτὸ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ὑπόθεση βρισκόταν πιά ἐντελῶς στὰ χέρια τῶν Προξένων¹²².

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Στὸ μεταξὺ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης, παρὰ τὶς κατευναστικὲς προσ-

¹¹⁵) L. J. 71.

¹¹⁶) L. J. 63, 65. B. B. 95.

¹¹⁷) L. J. 66 - 7.

¹¹⁸) B. B. 103. L. J. 62.

¹¹⁹) B. B. 101. L. J. 63.

¹²⁰) B. B. 103.

¹²¹) Πβλ. ὀ.π. καὶ L. J. 67.

¹²²) B. B. 101.

πάθειες τοῦ Κυβερνητικοῦ τύπου, εἶχαν προκαλέσει μεγάλη συγκίνηση στὴν Ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη. Οἱ ἀντιπολιτευόμενες ἐφημερίδες χτυποῦσαν τὴν Κυβερνητικὴ ἀτολμία, ἐνῶ διάφορες Κρητικὲς ὀργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν ἀξίωσαν νὰ σταλοῦν πλοῖα μὲ στρατὸ στὸ πολύπαθο νησί, γιὰ νὰ σώσουν τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τοὺς «σφαγεῖς» καὶ νὰ βοηθήσουν τοὺς πολιορκητὲς τοῦ Βάμου¹²³.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου ἡ ἀγανάκτηση τῶν Χριστιανῶν γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων ὑπευθύνων μεγάλωνε μέρα μὲ τὴ μέρα, δὲν ἔλειψαν οἱ ἐκκλήσεις, ἐκ μέρους μάλιστα φίλων τῆς Κυβέρνησης, γιὰ τὴν κινήτοποίηση τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου¹²⁴.

Ὁ Γεννάδης, τονίζοντας τὸν κίνδυνο νὰ ἀφανιστοῦν οἱ Χριστιανοὶ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χάσει ὀριστικὰ ἡ Ἑλλάδα τὶς συμπάθειες τῶν Κρητικῶν, σύστησε κι αὐτὸς τὴν ἀποστολὴ Ἑλληνικῶν πλοίων στὴν Κρήτη¹²⁵ καὶ μάλιστα πέτυχε τὴν ὑπόδειξή του αὐτὴ νὰ τὴν ὑποστηρίξει καὶ ὁ Μαυροκορδάτος, Πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδας στὴν Κωνσταντινούπολη¹²⁶.

Ὅταν τὸ πρωὶ τῆς 13/25ης Μαΐου ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης χρειάστηκε νὰ πάρη ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὴ σφαγὴ τῶν Χανίων καὶ τὴν πρόταση τοῦ Γεννάδη, ἀντὶ νὰ καλέσῃ Ἑπιτελικὸ Συμβούλιο, συζήτησε τὴν ὑπόθεση μὲ τὸν Ἑπιτετικὸ τῶν Ναυτικῶν Νικόλαο Λεβίδη, σὰν ἀρμοδιότερο ἴσως μετὰ τὸ Σκουζέ, ὁ ὁποῖος τὴν ἡμέρα κείνη ἀποποιεῖται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Δυὸ κυρίως ἐρωτήσεις ἔθεσε τότε ὁ Πρωθυπουργὸς στὸ Λεβίδη: α'. σὲ πόσες ὥρες τὰ πολεμικὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἔτοιμαστοῦν γιὰ ἐκκίνηση, καὶ β'. ἂν, κατὰ τὴ γνώμη του, στὴν περίσταση αὐτὴ ἔπρεπε νὰ σταλοῦν πλοῖα Ἑλληνικὰ στὴν Κρήτη.

Στὸ πρῶτο ἐρώτημα ὁ Λεβίδης ἀπάντησε ὅτι δυὸ θωρηκτὰ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἔτοιμα σὲ δώδεκα ὥρες, ἄλλο ἓνα σὲ εἴκοσι τέσ-

¹²³) L. J. 52. A. Λ. 286 - 7. Πβλ. G. Streit, *La Question Crétoise au Point de Vue du Droit International*, Παρίσι, 1897 - 1903 (ἀνάτ. 4 ἄρθρων ἀπὸ τὸ περιοδ. *Revue Général de Droit International Public*), ἄρθρο α', σσ. 35 - 36.

¹²⁴) X. Παωλογιώργης, Ἄ. Σήφακας, Ἐμμ. Παπαγιαννάκης, Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γεννάδη, 13|25 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Πβλ. καὶ Γ. Παπαδόπετρο πρὸς Γ. Τσόντο, 23|4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου).

¹²⁵) Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 12|24 Μαΐου 1896, 6,30' μ. μ. (Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΕ', σύνοδος Γ', συνεδρ. 36 (19|31 Μαρτίου 1902)). Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 13|25 καὶ 16|28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Σκουζέ πρὸς Γεώργιο Α', 11|26 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

¹²⁶) Γεννάδης πρὸς Μαυροκορδάτο, 14|26 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Σκουζέ πρὸς Γεώργιο Α', ὁ.π.

σερις ὄρες καὶ ἀμέσως κατόπιν τὸ ἐλαφρὸ ἀθωράκιστο κατοδρομικὸ *Ναύαρχος Μιαούλης* καὶ ἔξη τορπιλλοβόλα.

Στὸ δεύτερο ἐρώτημα ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἔδωσε τὴν ἐξῆς ἀπάντησι: «Ἐσφάγησαν Κροῖτες Χριστιανοί, ἔτι δὲ καὶ ὑπήκοοι ἡμέτεροι... Τοῦτο μοὶ ἀρκεῖ· δὲν γνωρίζομεν ἄλλως ἢν αἱ σφαγαὶ θέλουσι καταπαύσει· καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει οὐδεμία ξένη Δύναμις δύναται νὰ πλεύσῃ πρὸ ἡμῶν ἐκεῖ κάτω, ἔνθα πλοῖα Εὐρωπαϊκὰ γνωρίζομεν ὅτι δὲν εὐρίσκονται, ἵνα προσιτατεύσωσι τοὺς Χριστιανοὺς ἐν γένει. Πέποιθα ἄρα ὅτι καὶ δικαίωμα καὶ καθῆκον ἔχομεν, πρῶτοι μάλιστα ἡμεῖς, διὰ τοὺς εὐνοήτους λόγους, ν' ἀποστείλωμεν ἐκεῖ τὰ δύο τῶν θωρηκτῶν, ὅτινα δύναται νὰ ἐκπλεύσωσιν ἀπόψε τὸ μεσυνύκτιον, καὶ θέλουσι καταπλεύσει εἰς Κρήτην τῆς 9ῆς τῆς πρωίας. Ἐκεῖ, ἐν ἀνάγκῃ, δύναται νὰ ἐπιβάσῃ τὴν τάξιν, ὅταν μάλιστα ἐπιβῶσιν αὐτῶν ἐντεῦθεν στρατιῶται περὶ τοὺς τετρακοσίους ἂν δ' εἰς τοῦτο ἀποτύχῃσι, πρέπει αὐθωρεῖ νὰ καταλάβῃσι τὴν νῆσον. Πέποιθα ὅτι ἐν ἧ καταστάσει εὐρίσκεται ἡ Τουρκία, ἡ καταδιηρημένη Εὐρώπη, τὸ τετελεσμένον τοῦτο γεγονός — *ce fait accompli* — δὲν θέλει εἶσθαι δυνατόν νὰ ἀκρωθῆ. Παράδειγμα ἔστωσαν τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ λαβόντα χώραν. Ἄλλὰ, καὶ ἂν ἡ Εὐρώπη ἀπαιτήσῃ νὰ ἀποσύρωμεν ἐκ τοῦ ἐδάφους τῆς Κρήτης τὰ ἡμέτερα ἀγῆματα, τί πρὸς τοῦτο; Ἡμεῖς θέλομεν εἶπει ὅτι: δὲν ἐσκοποῦμεν νὰ ἀνακτήσωμεν τὴν νῆσον, ἐσκοποῦμεν νὰ σώσωμεν τοὺς ὁμοφύλους μας καὶ τοὺς Χριστιανοὺς ἐν γένει!! Ἦδη ὅτε ξένα πλοῖα ἔφθασαν ἐκεῖ [καὶ] ὁ κίνδυνος ἠλαττώθη, ἀποσύρωμεν τὰ ἀγῆματα, καὶ τὰ πλοῖα ἡμῶν παραμένουσιν ἐκεῖ οἷω τίτλω καὶ τὰ τῶν ξένων... Πεποιθάτε ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν ναυτικόν, ἡ στιγμή εἶναι πρόσφορος ὅσον ἀφορᾷ τοῦλάχιστον τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης. Τί λέγετε; Τί διατάσσετε; Αἶ, Κύριε Πρόεδρε, ὀλίγον ἀκόμη καιρὸν θέλετε ζήσει. Ἐμπρὸς μὴ διστάζετε».

Ὁ Δηλιγιάννης συμφώνησε νὰ δοθῶν διαταγὰς γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν πλοίων καὶ τηλεγράφησε σχετικὰ στὸ Βασιλεῖ, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴν Κέρκυρα.

Μέχρι τὴ νύχτα τὰ δύο θωρηκτὰ ἦσαν ἔτοιμα, ἀλλ' ἡ ἀπάντησι τοῦ Βασιλεῖ, πὺν εἶχε φτάσει στὸ μεταξὺ καὶ πὺν ἔλεγε «συνεννοηθῆτε πρὸς τοὺς πρεσβευτὰς τῶν ξένων δυνάμεων», ὁδήγησε σὲ ἀδράνεια. Ἰσως, λέγει ὁ Λεβίδης, αὐτὸ νὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Πρωθυπουργός, γι' αὐτὸ καὶ ἔσπευσε νὰ διατάξῃ νὰ μὴν ἀποπλεύσωσιν τὰ θωρηκτὰ. Ἄλλωστε καὶ στὸ Ὑπουργικὸ συμβούλιον πὺν ἔγινε τὴν ἐπομένη (14/26 Μαΐου), μολονότι σὲ νέο τηλεγράφημά του ὁ Βασιλεὺς ἔλεγε ὅτι «ἀφοῦ αἱ ξένα δυνάμεις ἀποστέλλουσι πλοῖα πολεμικὰ εἰς Κρήτην, πρέπει νὰ πέμψωμεν καὶ ἡμεῖς», ὁ Δηλιγιάννης ἐπέμεινε στὴν πολιτικὴ τῆς

ἀδράνειας, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ὁ Βασιλιάς δὲν ἦταν καλὰ καταποτισμένος. Στὸ Ὑπουργικὸ αὐτὸ συμβούλιο οἱ γνῶμες εἶχαν διχαστῆ. Τὴν ἀποστολὴ τῶν πλοίων ὑποστήριξε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Λεβίδη, καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ἐνῶ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀδράνειας ὁ Πρωθυπουργός, μὲ αὐταρχικὸ κάπως ὕφος, καὶ οἱ λοιποὶ Ὑπουργοὶ μὲ τὴ σιωπὴ τους σὰν «μαθηταὶ ἀμελεῖς καὶ ἀμαθέστατοι πρὸ αὐστηροῦ καθηγητοῦ!», ὅπως λέει ὁ Λεβίδης¹²⁷.

Τὴν αἰτιολογία τῆς πολιτικῆς τοῦ Δηλιγιάννη τὴ βρῖσκει κανεὶς γενικότερα σὲ ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθῆ στὴν εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς μελέτης σχετικὰ μὲ τὴ στάση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στὸ Κρητικὸ ζήτημα¹²⁸, καὶ εἰδικότερα στὶς ἐνέργειες πού οἱ Πρεσβευτὲς τῶν Μ. Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα ἔκαμαν γιὰ νὰ κρατήσουν τὴν Ἑλλάδα μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπέμβαση καὶ ἰδίως γιὰ νὰ τὴν ἐμποδίσουν νὰ στείλῃ πολεμικὰ πλοῖα στὴν Κρήτη, πρᾶγμα πού φοβόνταν ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε σὲ σοβαρὲς Ἑλληνο - Τουρκικὲς προστριβὲς ἢ καὶ σὲ πόλεμο¹²⁹.

Ἡ μόνη ἴσως Δύναμη πού παραδεχόταν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔξ αἰτίας τοῦ ἐρεθισμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης δὲ μπορούσε νὰ ἀδιαφορήσῃ ἐντελῶς γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης ἦταν ἡ Ἀγγλία. Σὲ παρατήρηση μάλιστα τοῦ Hatzfeldt, Γερμανοῦ Πρεσβευτῆ στὸ Λονδίνο, ὅτι καὶ ἄλλοτε ἡ Ἑλλάδα ὑπέκυψε στὴν πίεση τῶν Δυνάμεων, ὁ Sanderson, Ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀπάντησε ὅτι δὲ θὰ ἦταν ἴσως εὐκόλο στὴν περίσταση αὐτὴ νὰ ἀνεχθῆ ἡ Ἀγγλικὴ κοινὴ γνώμη ἕνα ἀποκλεισμὸ τῆς Ἑλλάδας, ὁ ὁποῖος θὰ ἐμφανιζόταν ὅτι δὲν εὐνοεῖ παρὰ τοὺς Τούρκους¹³⁰. Ἐπίσης ὁ Ἀγγλος Πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Edwin Egerton, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνάγκη νὰ προστατεύσῃ ἡ Ἑλλάδα τουλάχιστον τοὺς ὑπηκόους της στὴν Κρήτη, πού μόνο στὰ

¹²⁷) Γιὰ τίς ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς πολεμικῶν στὴν Κρήτη βλ. Ν. Λεβίδη: «Τὰ Δραματικὰ Γεγονότα τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων κατὰ τὰ ἔτη 1895 - 1897. (Ἐκ τῶν ἀνεκδότων Ἱστορικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ κ. Νικολάου Λεβίδη)», ἐφημ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 7 Ἰανουαρίου 1931.

¹²⁸) Βλ. παραπάνω σσ. 208 - 10.

Ἐπίσης πβλ. τὴ συζήτηση πού ἐγίνε στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ ἀπὸ τίς 19|1 μέχρι τίς 23|5 Δεκεμβρίου 1896 πάνω στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Στὴ συζήτηση αὐτὴ ἡ ἀντιπολίτευση ἰδιαίτερα κατάκρινε τὸ ὅτι ἡ Κυβέρνηση δὲν ἔστειλε τὰ Ἑλληνικὰ πολεμικὰ στὴν Κρήτη (Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΔ', σὺννοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19|1) Δεκ. 1896)).

¹²⁹) Β. Β. 80, 97. I. J. 52, 55.

¹³⁰) *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 - 1914: Sammlung der Diplomatischen Acten des Auswärtigen Amtes*, Βερολίνο, τόμ. ΙΒ' (1927), ἀρ. 2994.

Χανιά ἔφταναν τοὺς 600, ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση θὰ μπορούσε νὰ στείλῃ ἐκεῖ πλοῖα ἀλλὰ μὲ «λιγότερο ἐπιθετικὸ χαραχτήρα» ἀπὸ τὰ θωρηκτὰ¹⁹¹. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Λεβίδης ἀναφέρει: «ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας πολλάκις μοι εἶχεν εἶπει ὅτι ἐδυνάμεθα ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς νὰ ἐκπέμψωμεν εἰς Κρήτην τὸ πολεμικὸν ἡμῶν πλοῖον *Ναύαρχος Μιαούλης*»¹⁹².

Οἱ Πρεσβευτὲς ὁμῶς τῶν ἄλλων Δυνάμεων ἦταν περισσότερο κατηγορηματικοί. Ἡ ἐπόμενη συνομιλία τοῦ Σκουζὲ μὲ τὸν Πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας δειχνεὶ τὴ δύσκολη θέση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης καὶ τὸ χαραχτήρα πού εἶχαν τὰ διαβήματα τῶν Δυνάμεων:

—«Πῶς θὰ κάμουμε τοὺς Κρητικούς καὶ τοὺς Ἑλληνες συμπατριῶτες μας — λέει ὁ Σκουζὲς — νὰ καταλάβουν ὅτι δὲ μπορούμε νὰ πράξουμε γιὰ τοὺς ἀδελφούς μας πού κινδυνεύουν ἐκεῖνο πού σεῖς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες Δυνάμεις κάνετε γιὰ τοὺς ὑπηκόους σας; Γνωρίζετε ὅτι πολλοὶ μᾶς θεωροῦν ἤδη προδότες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνα; Ὁπλαρχηγοὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη, πρόσφυγες, ἀπεσταλμένοι τῆς Ἐπιτροπῆς μᾶς πολιορκοῦν καὶ μᾶς παρουσιάζουν τὴν Κρήτη ἔτοιμη νὰ ριχτῆ στὶς ἀγκάλες μας μὲ τὸ πρῶτο σύνθημα πού θὰ τῆς δίναμε. Πρέπει, ἐνῶ αἰσθανόμαστε ὅτι ἔχουμε ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦμε τὶς φρικαλεότητες πού γίνονται σὲ ἓνα ἔδαφος προσφιλές, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουμε τὶς εὐχὰς ἑνὸς γενναίου λαοῦ πού μᾶς φωνάζει, πού μᾶς ἐπικαλεῖται, πρέπει νὰ περιοριζόμαστε σὲ ἀπραξία πού ἐπιτρέπει τὶς χειρότερες ὑποθέσεις ἐναντίον μας... καὶ θὰ μᾶς κάμῃ, ὀριστικὰ ἴσως, νὰ χάσουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναενώσουμε μὲ τὴν Ἑλληνικὴ πατριδα ἐκείνους πού πάντα στάθηκαν οἱ πιὸ δραστήριοι ὑπερασπιστὲς τῆς καὶ πού σήμερα εἶναι μάρτυρες; Κάμαμε τὸ πᾶν, εἶστε γι' αὐτὸ μάρτυρας, καὶ σεῖς καὶ ὁ [Ρῶσος] συνάδελφός σας, γιὰ νὰ προλάβουμε τὴν ἔκρηξη πού ἡ τύφλωση τῆς Πύλης, ἡ ἔνοχη ἀδεξιότητα τῶν ὀργάνων τῆς καὶ ἡ ἀγριότητα τῶν ντόπιων Μουσουλμάνων πού χρησιμοποιοῦν κάνουν ἀναπόφευκτη· ἀλλὰ, ἀληθινὰ, θὰ μπορούσαμε, ἀπέναντι στοὺς συμπατριῶτες μας, νὰ συνεχίσουμε ἐπ' ἀόριστον τὸ ρόλο πού ἀκόμη μᾶς ὑποδεικνύετε καὶ πού ὅσο εἶναι ὀδυνηρός, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἀπαράδεχτος;»

¹⁹¹) Β. Β. 80. Ἄλλοῦ, ὡστόσο, ὁ Ἄγγλος Πρεσβευτὴς τὰ πλοῖα αὐτὰ τὰ χαρακτηρίζει μεταγωγικὰ ἢ πλοῖα «χωρὶς ἐπιθετικὸ χαραχτήρα» καὶ λέει ὅτι δὲν περιορίστηκε νὰ ἀποτρέψῃ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τῶν θωρηκτῶν μόνο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ ὅτι τῆς τόνισε πόσο ἐπικίνδυνο ἐρεθισμὸ θὰ δημιουργοῦσε ἡ παρουσία ἑνὸς Ἑλληνικοῦ πολεμικοῦ σιὰ Κρητικὰ «εἰς» (Β. Β. 97). Πβλ. καὶ Β. Β. 124.

¹⁹²) Λεβίδη, ὁ. π., *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Ἰανουαρίου 1931.

Ὁ Βουρέε ἀπάντησε ἐπισείοντας τὸν κίνδυνον ἑνὸς πολέμου μὲ τὴν Τουρκία :

— Σὲ τέτοια περίπτωση, ἂν ὁ Σουλτάνος, ἀντὶ νὰ πωλεμήσῃ στὴ θάλασσα, ρίξῃ τὸ στρατό του στὴ Θεσσαλία, ἢ Ἑλλάδα μὲ τὶς δυνάμεις θὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἐπίθεση; Καὶ ἂν ἡ Εὐρώπη, πού τις συμβουλές της θὰ τις ἔχετε περιφρονήσει, σὰς ἀφήσῃ τότε ἀβοήθητους, τί κίνδυνον θὰ διατρέξῃ ἡ ἴδια ἡ ἐθνικὴ ὑπαρξὴ τῆς χώρας σας; ¹⁸³

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀκολούθησε, ὅπως εἶδαμε, τὶς συμβουλές τῶν Δυνάμεων καὶ δὲν ἔστειλε τὰ πολεμικὰ της στὴν Κρήτη. Ζήτησε μόνο ἀπ' αὐτὲς ὡς ἀντάλλαγμα, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, νὰ πείσουν τὸ Σουλτάνο νὰ ἐπαναφέρῃ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας ¹⁸⁴.

Ἐπίσης, σὲ διάβημα τῆς Πύλης νὰ μεσολαβήσῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὴν εἰρήνευση τῆς Κρήτης, ὁ Σκουζὲς ἀπάντησε ὅτι τοῦτο θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ, μόνο ἂν ὁ Σουλτάνος δεχόταν νὰ ἐκκενώσῃ τὸν Ἀποκόρωνα ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ στρατό, νὰ ἐλευθερώσῃ τὶς Χριστιανικὲς οἰκογένειες πού βρισκόνταν στὶς Καλύβες καὶ νὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας στὴν ἐναρκτήρια συνεδρίαση τῆς Κρητικῆς Βουλῆς ¹⁸⁵. Στὶς σχετικὲς ὁδηγίες, ὥστόσο, πού ἔστειλε στὸ Γεννάδη δὲν ἐπέμεινε στὸν τελευταῖο τοῦτο ὄρο, ἐπειδὴ ἴσως αὐτὸ θὰ ἐμπόδιζε τὸν Ἑλληνα Πρόξενο νὰ συμπράξῃ μὲ τοὺς συναδέλφους του ¹⁸⁶.

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΞΕΝΩΝ

Ὑστερα ἀπὸ τὴ διπλωματικὴ κίνηση πού παρατηρήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 14/28 καὶ 15/29 Μαΐου, ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν εἰρηνικὴ λύση τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου ἀνατέθηκε, ὅπως εἶδαμε, στοὺς Πρόξενους τῶν Χανίων. Στὸ μεταξὺ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς πού μὲ τὸν Ἀβδουλλάχ κατευθυνόταν πρὸς τὴν Κρήτη ἔφτασε στὴ Σούδα (17/29 Μαΐου) καὶ ἀμέσως διατάχθηκε νὰ προωθηθῇ στὶς Καλύβες. Ὁ νέος Βαλὴς πῆγε κατόπιν στὰ Χανιά, ὅπου τὸ ἀπόγεμα τῆς 17/29ης Μαΐου δέχθηκε τὴν ἐπίσκεψη τῶν Προξένων τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας.

Οἱ Πρόξενοι, ἀφοῦ τοῦ ἐξέθεσαν τὴν κατάσταση, τοῦ πρότειναν διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν εἰρηνικὴ λύση τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου μὲ

¹⁸³) *Documents Diplomatiques Français*, τόμ. 1Β', ἀρ. 392.

¹⁸⁴) L. J. 59, 67. B. B. 98. *Documents Diplomatiques Français*, ὁ. π.

¹⁸⁵) L. J. 58.

¹⁸⁶) B. B. 97, 99. Πβλ. Μαυροκορδάτο πρὸς Γεννάδη, 17/29 Μαΐου 1896 καὶ Σκουζὲ πρὸς Γεννάδη, 17/29 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

βάση τοὺς γνωστοὺς ὄρους τῆς Βουλευτικῆς Ἀντιπροσωπίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὄρο τῶν ἐγγυήσεων. Ὁ Ἀβδουλλάχ, ὁ ὁποῖος προτιμοῦσε τὴ βία ἀπὸ τὶς διαπραγματεύσεις¹³⁷, ζήτησε δυὸ ὥρων προθεσμία γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα καί, ἀφοῦ τηλεγράφησε στὸ Μ. Βεζίρη, ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἀπαντήσῃ ὀριστικὰ τὸ πρῶν τῆς ἐπομένης.

Κατὰ τὶς 8,30' τὸ πρῶν τῆς 18/30ῆς Μαΐου ὁ Βαλῆς ἐπισκέφθηκε τοὺς Προξένους στὴ Χολέπα, ἦταν ὁμως πάλι ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τοὺς ὄρους τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ὅταν ὁ Blanc τὸν ρώτησε τί σκέπτεται νὰ κάμῃ, ὁ Ἀβδουλλάχ ἀπάντησε αἰνιγματικά: ὀτιδῆποτε πού δὲ θὰ ἀμαυρώσῃ τὴν τιμὴ τῆς πατρίδας μου. Ἀλλὰ τὸ αἰνίγμα δὲν ἄργησε νὰ λυθῇ, γιὰτὶ ἐκεῖνη τὴν ὥρα ἀκούστηκαν ἀπὸ τὶς Καλύβες τὰ κανόνια πού εἶχαν λάβει τὸ λόγο: ἡ μεγάλη ἐπίθεση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου εἶχε ἀρχίσει¹³⁸.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Ὡς τὶς 12/24 Μαΐου μπορεῖ οἱ πολιορκητὲς νὰ μὴν εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλλάξουν θετικὰ τὴ στρατιωτικὴ κατάσταση πρὸς ὄφελός τους, εἶχαν ὁμως πετύχει νὰ ἀποκρούσουν τὶς ἐφόδους τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς Καλύβες καὶ νὰ κρατοῦν τὴν πολιορκία στενὴ. Ἔτσι ὁ χρόνος φαινόταν νὰ δουλεύῃ γι' αὐτούς, γιὰτὶ οἱ πολιορκημένοι στὸ τέλος θ' ἀναγκάζονταν ἀπὸ τὴν πείνα νὰ παραδοθοῦν. Ἐπίσης ὡς τὶς 12/24 Μαΐου οἱ τάξεις τῶν πολιορκητῶν κάθε μέρα ἐνισχύονταν μὲ καινούργιες ὀμάδες ἐπαναστατῶν, ἰδίως ἀπὸ τὴν Κυδωνία, τὰ Σφακιά καὶ τὸ Ρέθιμονος¹³⁹.

Ἄλλ' ἢ εἶδηση γιὰ τὶς σφαγὲς τῶν Χριστιανῶν στὰ Χανιά καὶ σὲ διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Κυδωνίας ἔβαλε σὲ τέτοια ἀγωνία τοὺς 600 περίπου Κυδωνιάτες πού μετεῖχαν στὴν πολιορκία, ὥστε ἀποφάσισαν νὰ τρέξουν στὰ χωριά τους, γιὰ νὰ σώσουν τὶς οἰκογένειές τους ἀπὸ τὸν ἀφανισμό. Ἡ Ἐπιτροπὴ, πού εἶχε ἐπίγνωση ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκβαση τῆς πολιορκίας ἔμελλε νὰ κριθῇ ὀλόκληρο τὸ Κρητικὸ ζήτημα, προσπάθησε νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Κυδωνιάτες. Αὐτοὶ ὁμως ὄχι μόνον παράτησαν τὶς θέσεις τους — θέσεις στρατηγικῆς, ὅπως τὰ Καρτσάβλια — ἀλλὰ καὶ ἀξίωσαν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ τοὺς ἐφοδιάσῃ μὲ πυρομαχικά, τὰ ὁποῖα στὸ μεταξὺ εἶχαν σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνο λιγοστέψει¹⁴⁰.

¹³⁷) L. J. 66.

¹³⁸) Γιὰ τὶς ἐπαφές αὐτὲς ἀνάμεσα σὲ τὸν Ἀβδουλλάχ καὶ τοὺς Προξένους στὶς 17/29 καὶ 18/30 Μαΐου βλ. Β. Β. 91, 103, 144, 154. Ἐπίσης πβλ. Γεννάδη πρὸς Σκουζέ, κρηπτ. τηλεγρ., 18/30 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

¹³⁹) Α. Η. 12/24 Μαΐου 1896 Α. Α. 268.

¹⁴⁰) Α. Α. 268 - 70, 273. Κ. Η. 110 - 11. Α. Η. 13/25 Μαΐου 1896.

Σὲ δυὸ - τρεῖς μέρες, ὅταν ἔγινε γνωστὸ ὅτι καὶ στὶς ἐπαρχίες Ρεθύμνης καὶ Ἁγίου Βασιλείου ἡ κατάστασις ἦταν κρίσιμη καὶ ὅτι οἱ δολοφονίες τῶν Χριστιανῶν πύκνωσαν¹⁴¹, οἱ λίγοι Ρεθεμνιώτες καὶ Ἁγιοβασιλιῶτες ποὺ μετεῖχαν στὴν πολιορκία ἔφυγαν κι' αὐτοὶ γιὰ τὶς ἐπαρχίες τους¹⁴².

Ἔτσι τὸ βάρος τοῦ ἀγῶνα ἔπεσε στοὺς Ἀποκορωνιώτες καὶ στοὺς Σφακιανούς. Ἀλλὰ καὶ αὐτῶν οἱ τάξεις εἶχαν ἀραιώσει σημαντικὰ ἀπὸ ἔλλειψη τροφῆς: τὶς τελευταῖες μέρες τῆς πολιορκίας ἔτρωγαν συνήθως βρασμένους βλαστοὺς ἀπὸ κλήματα, χωρὶς ψωμί¹⁴³.

Κατὰ τὴ δεύτερη φάση τῆς πολιορκίας, οἱ ἄνδρες ποὺ εἶχαν κυκλώσει τὸ Βάμο δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς πεντακόσιους καὶ αὐτοὶ ποὺ φύλαγαν τὶς θέσεις γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ τετρακόσιοι¹⁴⁴.

Γενικότερα οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν πιάσει ἰσὺς τὶς ἑξῆς θέσεις: τὴ λοφοσειρὰ Ἀμπέλια - Ἅγιος Ἀνδρέας - Ἅγιος Ἥλιος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν παραλία, ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Καλύβες, καὶ εἰδικότερα νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ Καστέλλι καὶ τὸν ὄρμισκο τῆς Κυρᾶς, καὶ ἀκολουθεῖ σχεδὸν παράλληλα τὸ δρόμο Καλυβῶν - Βάμου· τὴν Πιχέρα ποὺ βρίσκεται, ὅπως εἶδαμε, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ καὶ στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὴν προηγούμενη λοφοσειρὰ τὰ Καρτσάβλια, νότια ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ· τὸ χωριὸ Τσιβαρὰ, ποὺ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τῶν Καρτσάβλιων καὶ δυτικὰ τοῦ δρόμου Βάμου - Καλυβῶν· τὴ λοφοσειρὰ ποὺ ἀρχίζει δυτικὰ ἀπὸ τὰ Καρτσάβλια καὶ περνώντας ἀπὸ τὸν Προφήτη Ἥλια (Ἀρμένων) καὶ τὸ Στύλο καταλήγει στὰ Μεγάλα Χωράφια, πρὸς τὴν παραλία, διαγράφοντας ἔτσι μιὰ καμπύλη δυτικὰ ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ· τὶς Γαλανές, λοφοσειρὰ μὲ σπουδαῖες στρατηγικὲς θέσεις, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένους καὶ τὸ Βάμο καὶ ἀπέναντι, πρὸς Ν, ἀπὸ τὰ Καρτσάβλια· τὶς συνοικίες τοῦ Βάμου Μαμουνιανά, Τσικολιανὰ, Κανδηλιανὰ καὶ τὶς πλαγιὲς τοῦ λόφου ὅπου βρισκόταν ὁ Πύργος τοῦ Βάμου· τὰ Τρουλιά, θέσεις δυτικὰ ἀπὸ τὸ Βάμο καὶ ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Καρύδι, Λιτσάρδα καὶ Ξεροστέρνι· καὶ τὸν Ἅγιο Μάμαντα, θέση ἀνάμεσα στὸ Βάμο καὶ τὸ Γαβαλοχώρι¹⁴⁵.

¹⁴¹) Λ. Η. 17]29 Μαΐου. Γιὰ τὴν κατάστασις στὰ Ρεθεμνιώτικα βλ. Β. Β. 132 - 3. Γιὰ τὴν ἐπαρχία Ἁγίου Βασιλείου βλ. Α. Α. 270 - 71. Στὰ Ἡρακλειώτικα ἡ τάξις δὲν εἶχε διαταραχτῆ τὴν περίοδο αὕτη (Β. Β. 133 - 4).

¹⁴²) Α. Α. 273.

¹⁴³) Κ. Η. 111. Α. Η. 12]24 Μαΐου.

¹⁴⁴) Κ. Η. 114.

¹⁴⁵) Τὶς πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν παράταξι τῶν ἐπαναστατῶν βρισκόμεσθε οὐ μὴ ἐκθεση ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ ἔστειλε στοὺς συνεργάτες της στὴν Ἀθήνα

Οἱ ἐπαναστάτες, παρὰ τὸ ἀδυνάτισμα τῆς παράταξής τους, παρὰ τὴν πείνα καὶ τὴν ἔλλειψη πυρομαχικῶν, πού συχνὰ τοὺς ἔκανε νὰ καταφέρωνται κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς¹⁴⁶, κρατοῦσαν τὶς θέσεις τους μὲ καρτερία¹⁴⁷. Ἀλλ' ἡ Ἐπιτροπὴ ἄρχισε ν' ἀνησυχῆ. Ἰδιαίτερα τὴ φόβιζε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐνισχυθῇ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς στὴν Κρήτη, πρὶν προαδοθῆ ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου¹⁴⁸.

Οἱ ἐπιχειρήσεις κατὰ τὴ δεύτερη φάση τοῦ ἀγώνα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνισότητα δυνάμεων, ὅχι μόνον γιὰ τὴ Ἑλληνικὴ παράταξη ἀραιώσε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ Τουρκικὴ ἐνισχύθηκε μὲ στρατὸ ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος, τὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ Λασιθί. Μεγάλον μέρος ἀπὸ τὶς Τουρκικὰς αὐτὰς δυνάμεις τὸ ἀποβίβασαν στὶς Καλύβες τέσσερα πολεμικὰ στὶς 12/24 Μαΐου¹⁴⁹.

Οἱ ἐξορμήσεις τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς Καλύβες εἶναι τώρα συχνότερες, ἀποκρούονται ὅμως πάλι ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Τέτοιες μεγάλες ἐξορμήσεις, μὲ τὴ βοήθεια πάντα τοῦ πυροβολικοῦ, ἔγιναν στὶς 13/25, 14/26 καὶ 15/27 Μαΐου μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὸν Τσιβαρά, καὶ στὶς 16/28 μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέα. Στὶς 17/29 Μαΐου ἔγιναν ἀσήμαντες μόνον ἀψιμαχίαι στὸν τομέα αὐτὸ¹⁵⁰. Παράλληλα οἱ πολιορκητὲς παρενοχλοῦσαν τὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα¹⁵¹.

Μολονότι οἱ Ἕλληνες εἶχαν καταφέρει νὰ ἀποκρούσουν ὅλες τὶς Τουρκικὰς ἐπιθέσεις, ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸ ἀδυνάτισμα τῆς παράταξής τους γινόταν κάθε μέρα καὶ πρὸ φανερός. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε ὅτι, διὰ τὶς 15/27 Μαΐου ἑκατὸ περίπου Τούρκοι ἔκαμαν τὴν ἔφοδο στὸν Τσιβαρά, ἐκεῖ βρέθηκαν νὰ φρουροῦν πέντε μόνον Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι κράτησαν τὴν ἄμυνα, ὅσπου ἀπὸ τὸ ντουφεκίδι εἰδοποιήθηκαν καὶ ἄλλοι, ἰδίως ἡ ὀμῶδα τοῦ Κούνδουρου, καὶ ἔτρεξαν νὰ βοηθήσουν¹⁵².

στὶς 23|4 Ἰουνίου 1896 (Α. Λ. 273 - 4) Στὴν ἴδια ἐκθεση ἀναφέρονται κατὰ χωρὰ καὶ οἱ ὀμάδες τῶν ἐπαναστατῶν πού ἐπίασαν τὶς παραπάνω θέσεις. Ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε ἓνα εἰδικὸ γραμματεῖα πού συνέτασσε λεπτομερεῖς στρατιωτικὰς ἐκθέσεις γιὰ τὶς μάχαι καὶ τὶς συμπλοκὰς μὲ τοὺς Τούρκους (Α. Λ. 228).

¹⁴⁶) Α. Η. 12|24 Μαΐου.

¹⁴⁷) Α. Λ. 274.

¹⁴⁸) Κ. Η. 111.

¹⁴⁹) Α. Η. 12|24 καὶ 13|25 Μαΐου. Β. Β. 132, 133. Φαίνεται ὅτι τώρα οἱ Τουρκικὰς δυνάμεις στὶς Καλύβες ἔφτασαν τοὺς 2000 ἄνδρες. Βλ. παραπάνω σ. 215

¹⁵⁰) Α. Λ. 277. Α. Η. 13|25, 15|27, 16|28, 17|29 Μαΐου.

¹⁵¹) Πβλ. Α. Λ. 277.

¹⁵²) Α. Η. 15|27 Μαΐου.

Τὸ ἀδυνατίσμα τῆς Ἑλληνικῆς παράταξης πρέπει νὰ ἀποδοθῆ καὶ σὲ κομματικὲς διαφωνίες. Ἔτσι, λόγῳ χίρῃ, ἕως ἀναφέρει ὁ Λεκανίδης, ὁ βουλευτὴς καὶ δικηγόρος Χανίων Χαράλαμπος Παωλογιώργης ἔστειλε ἐπιστολὰς πρὸς τὸ Χρῆστο Βολουδάκη καὶ ἄλλους, παρακινώντας τοὺς νὰ λύσουν τὴν πολιιορκία, γιὰ νὰ μὴ σφαγοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους οἱ Χριστιανοὶ στὶς Καλύβες¹⁵³. Στὶς ἐνέργειες τοῦ Παωλογιώργη ἀποδίδει ὁ Κούνδουρος καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ Γιώργη Ἀνδρουλακάκη, πού μὲ μιὰ ομάδα Σφακιανῶν καλὰ ἐφοδιασμένων ἔφτασε στὴν Κάϊνα στὶς 17/29 Μαΐου, νὰ μείνῃ καὶ νὰ συμπράξῃ στὴν πολιιορκία¹⁵⁴.

Ἐπίσης ἀντιδρούσαν ὁ Ἀνδρέας Κακούρης, ὁ Ἀ. Γογονῆς καὶ ἄλλοι, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Κούνδουρος ὄρισε συνάντηση στοὺς Ἀρμένους γιὰ τὸ πρωὶ τῆς 18/30ῆς Μαΐου μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς πείσῃ νὰ συνεργαστοῦν¹⁵⁵. Στοὺς Ἀρμένους εἶχαν ἐπίσης κληθῆ οἱ ὑπεύθυνοι ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν θέσεων¹⁵⁶.

Τὸ πρωὶ τῆς 18/30ῆς Μαΐου ὁ Λεκανίδης τόνισε στὸν Κούνδουρο πόσο ἐπικίνδυνο θὰ ἦταν νὰ ἀφήσουν ἀνυπεράσπιστες θέσεις ὡς τὸν Τσιβαρὰ καὶ τὰ Κυρτσάβλια γιὰ νὰ πᾶνε στοὺς Ἀρμένους. Ὁ Κούνδουρος ὅμως πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθῆ ὁποσδήποτε ἢ συνάντηση¹⁵⁷. Ἐξ ἄλλου δυὸ Τούρκοι αἰχμάλωτοι πού εἶχαν πιαστῆ ἐκεῖνο τὸ πρωὶ εἶχαν δώσει τὴν ἀνακριβῆ, ὅπως θὰ δοῦμε, πληροφορία ὅτι οἱ δυνάμεις στὶς Καλύβες ἦταν μικρές, 1200 στρατιῶτες καὶ λίγοι ντόπιοι, καὶ ὅτι δίσταζαν γι' αὐτὸ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου¹⁵⁸. Ὁ Κούνδουρος, λοιπόν, ἀφοῦ κάλεσε τὸ στρατιωτικὸ ἐπόπτη Κ. Μαλινὸ καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὴν ὑπεράσπιση τῆς γραμμῆς Πιχέρας - Καρτσάβλιων, ἔφυγε γιὰ τοὺς Ἀρμένους μαζί μὲ τὸ Λεκανίδη καὶ μὲ πενήντα ἄνδρες¹⁵⁹. Τὸ καταπληχτι-

¹⁵³) Α. Η. 13|25 Μαΐου.

¹⁵⁴) Κ. Η. 112 - 13, 116. Τὴ στάση τοῦ Ἀνδρουλακάκη τὴν ἀποδίδει ὁ Λεκανίδης (Α. Η. 17|29 Μαΐου) σὲ ἐνέργειες τοῦ Γ. Παπαδόπειρου.

¹⁵⁵) Ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 114) λέει ὅτι ἐκεῖνος εἶχε ὄρισε τὴ συνάντηση τῶν Ἀρμένων. Ὡστόσο, ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης αὐτῆς ἀκούσε ἄνθρωπο πού εἶχε λάβει μέρος στὴν πολιιορκία τοῦ Βάμου νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἄλλοι μὲ προδοτικὸ σκοπὸ κάλεσαν τὸν Κούνδουρο στοὺς Ἀρμένους, δηλαδή, ὅπως λέει ἢ κ. Ζινευράκη - Λεκανίδου, γιὰ νὰ «περισπασθῆ ἢ προσοχή τῶν πολιιορκητῶν καὶ διαρραγῆ ἢ ἄλλοις τῆς πολιιορκίας, ἵνα εὖρη ἀνοιγῆμα εἰσόδου τοῦ ὁ ἔξωθεν ἐρχόμενος στρατὸς τοῦ Ἀβδουλλάχ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ πολιιορκουμένου, ὡς καὶ ἐγένετο» (Α. Α. 338).

¹⁵⁶) Α. Α. 274.

¹⁵⁷) Α. Η. 18|30 Μαΐου.

¹⁵⁸) Α. Α. 272. Α. Η. 18|30 Μαΐου.

¹⁵⁹) Κ. Η. 113 - 4. Α. Η. 18|30 Μαΐου.

κότερο εἶναι ὅτι καὶ τοὺς ἄλλους δπλαρχηγούς τοὺς ἀκολούθησαν στοὺς Ἀρμένους ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνδρες τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδυνατίσῃ ἡ Ἑλληνική παράταξη σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε ἡ φρουρά, λόγου χάρη, πού μὲ τὸ Μαλινὸ κρατοῦσε τὴ γραμμὴ Πιχέρας - Καρτσαβλιῶν νὰ περιοριστῇ σὲ δέκα ἕξ ἄνδρες¹⁶⁰.

Στὸ μεταξὺ τὰ δυὸ τάγματα (1515 ἄνδρες) πού μὲ τὸν Ἀβδουλλάχ εἶχαν φτάσει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ ἀπόγεμα τῆς 17/29ης Μαΐου προχώρησαν στὶς Καλύβες καὶ ἐνώθησαν μὲ τὶς Τουρκικὲς δυνάμεις πού ἤδη βρισκόνταν ἐκεῖ καὶ ἀριθμοῦσαν 2 000 ἄνδρες. Οἱ Τοῦρκοι, καθὼς ἦταν ἔτσι δυναμωμένοι καὶ ἔτοιμοι γιὰ ἐπίθεση, μπόρεσαν μὲ θαναμαστὴ ταχύτητα νὰ ἐκμεταλλευστοῦν τὸ ἀναπάντεχο ἀδυνατίσμα τῶν Ἑλληνικῶν θέσεων¹⁶¹.

Ἡ Τουρκικὴ ἐπίθεση ἔγινε (περίπου στὶς 8 π.μ.¹⁶²) μὲ τρεῖς κολῶνες. Οἱ δεκαῖξη φρουροὶ τῆς γραμμῆς Πιχέρας - Κιρτσαβλιῶν πολὺ γρήγορα σαρώθηκαν ἀπὸ τὸ δρμητικὸ πλῆθος τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ντόπιων Τοῦρκων πού χτύπησαν τὶς θέσεις αὐτῆς. Παρόμοια ὑπῆρξε ἡ τύχη καὶ κείνων πού κρατοῦσαν τὴ γραμμὴ Ἁγίου Ἀνδρέα - Ἁγίου Ἡλίας, πού τοὺς χτύπησε ἡ δευτέρα κολώνα. Ἡ τρίτη κολώνα κινήθηκε πρὸς τοὺς Ἀρμένους. Οἱ ἐκεῖ συγκεντρωμένοι 300 περίπου ἐπαναστάτες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συζητοῦν καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε κυκλοφορήσει ἐγκύκλιο πρὸς τὶς Ἑλληνικὲς δυνάμεις γιὰ νὰ τοὺς τονώσῃ τὸ ἠθικόν. Στὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ τοὺς ἀνακοίνωνε τὶς πληροφορίες τῆς ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀκόμα ἀνίσχυροι νὰ κάμουν ἐπίθεση καὶ ὅτι σὲ δυὸ - τρεῖς μέρες θὰ ἔφταναν ἀντιπρόσωποι γιὰ νὰ διαπραγματευτοῦν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς μὲ μεγάλη ὠφέλεια τῆς Πατρίδας, καὶ τοὺς παρακινοῦσε νὰ κρατήσουν μὲ περισσότερο ζῆλο τὶς θέσεις τους. Ἔτσι ἡ εἶδηση γιὰ τὴν ἐπίθεση βρῆκε τοὺς Ἑλληνες ἀπροετοίμαστους. Μόλις ἄκουσαν ὅτι ἀπειλεῖται ὁ Γοιβαράς, ἄρχισαν ὅλοι νὰ τρέχουν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Δὲν ἄργησαν ὅμως νὰ ἀντιληφθοῦν τὴ σημαία μὲ τὸ μισοφέγγαρο πού κυμάτιζε πάνω στὸ Μεγάλο Καρτσάβλι καὶ πού ἔδειχνε πὼς ὁ Γοιβαράς ἦταν πιά σὲ Τουρκικὰ χέρια. Ἐπίσης πολὺ

¹⁶⁰) Α. Α. 274. Β. Β. 154.

¹⁶¹) Β. Β. 91, 139, 144, 154. Α. Α. 275. Ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 116) ἀνεβάζει τὶς Τουρκικὲς δυνάμεις πού ἔκαμαν τὴν ἐπίθεση τῆς 18/30ης Μαΐου σὲ 9000 ἄνδρες, ἀριθμὸ ὑπερβολικόν.

¹⁶²) Γιὰ τὴ χρονικὴ τοποθέτηση τῶν γεγονότων τῆς 18/30ης Μαΐου βλ. Α. Α. 275 - 6 Ἀ. Η. 18/30 Μαΐου· Κ. Η. 113 - 5 καὶ Β. Β. 144, 154. Ἄλλ' οἱ πηγὲς αὐτῆς δὲ συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Τὰ πιθανὰ συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ τῶν πηγῶν αὐτῶν σημειώνονται σὲ παρένθεση στὶς οἰκείες θέσεις.

γρήγορα βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὸ τρίτο τμήμα τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων στὴ θέση Ἀμπέλια, ἔξω ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους. Στὴ μάχη ποὺ ἔγινε σ' αὐτὴ τὴ θέση οἱ Ἕλληνες πολέμησαν μὲ γενναιότητα καὶ προξένησαν μεγάλες ζημιές στὸν πολυπληθέστερο ἀντίπαλο, τελικὰ ὅμως, κινδυνεύοντας νὰ κυκλωθοῦν, ἀναγκάστηκαν νὰ υποχωρήσουν πρὸς τοὺς Ἀρμένους καὶ ὕστερα πρὸς τὶς Γαλανές, δηλαδὴ τὰ στρατηγικὰ ὑψώματα ποὺ, ὅπως εἶπαμε, βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένους, τὸ Βάμο, τὰ Καρτσάβλια καὶ τὴν Κάϊνα. Ἀλλὰ πρὶν οἱ Ἑλληνικὲς αὐτὲς δυνάμεις μπορέσουν νὰ πιᾶσουν νέες θέσεις στὶς Γαλανές, ἢ πρῶτη Τουρκικὴ κολώνα ποὺ εἶχε καταλάβει τὴ γραμμὴ Πιχέρας - Καρτσάβλιων, κατάφερε νὰ φτάσῃ ὡς τὸ Βάμο (κατὰ τὸ μεσημέρι), νὰ ἐνωθῇ μὲ τὴ φρουρά του καὶ νὰ ἀπωθήσῃ τοὺς πολιορκητὲς πρὸς τὴν Κάϊνα¹⁶⁹.

Οἱ Τοῦρκοι ὕστερα ἐπιδόθηκαν σὲ ἔργο ἐκδίκησης καὶ φανατισμοῦ. Ἄρχισαν νὰ βεβηλώνουν τὶς ἐκκλησιές, νὰ ρίχνουν τὶς ἄγιες τράπεζες, νὰ καταστρέφουν τὶς ἱερὲς εἰκόνες, νὰ σπάζουν τὶς καμπάνες, νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ πυρπολοῦν τὰ πάντα στὸ Βάμο, ὅπως εἶχαν κάμει καὶ προηγουμένως στὸν Τσιβαρὰ καὶ τὰ Δουλιανά. Ἐνῶ ὅμως καταγίνονταν στὸ ἐξοντωτικὸ καὶ ἀνόσιο αὐτὸ ἔργο, ἄνδρες ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ τοῦ Ἀποκόρωνα ἄρχισαν νὰ καταφτάνουν καὶ νὰ τοὺς χτυποῦν ἀπὸ ὄλα τὰ σημεῖα. Ἐπίσης καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶχαν καταφύγει στὶς Γαλανές καὶ στὰ ὑψώματα τῆς Λιτσάρδας ἀνασυγκροτήθηκαν καὶ πῆραν μέρος στὴν ἀντεπίθεση. Οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νὰ ἀδειάζουν τὸ Βάμο (κατὰ τὶς 2 τὸ ἀπόγεμα) καὶ νὰ υποχωροῦν πρὸς τὶς Καλύβες. Ἡ ὑποχώρησή τους ὅμως στάθηκε περισσότερο αἱματηρὴ ἀπὸ τὴν ἐπίθεση, ἰδίως σὲ μιὰ θέση στὶς Γαλανές, πάνω ἀπὸ τὰ Μαμουνιανά, ὅπου ἓνας λόχος τῆς ὀπισθοφυλακῆς τους κυκλώθηκε ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ Κούνδουρου μέσα σ' ἓνα περιμαντρωμένο χωράφι καὶ σχεδὸν ἐξολοθρεύτηκε. Στὴ μάχη αὕτη Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι πολέμησαν μὲ πραγματικὴ ἀνδρεία καὶ χρησιμοποίησαν λιγότερο τὰ ντουφέκια τους καὶ περισσότερο τὰ μαχαίρια καὶ τὰ σπαθιά τους. Τέτοια ἦταν ἡ ὁρμὴ τῶν ἀντιπάλων καὶ ἡ παραζάλη στὴ σύγκρουση αὕτη, ὥστε μερικοὶ Χριστιανοὶ

¹⁶⁹) Α. Α. 272, 275. Κ. Η. 114. Α. Η. 18|30 Μαΐου. Β. Β. 154. Τὴ σύγκρουση στὴ θέση Ἀμπέλια ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 114) τὴν παρουσιάζει ὅτι κατέληξε μᾶλλον σὲ νίκη τῶν Ἑλλήνων («Ὁ στρατὸς πρὸς ὃν ἐπολεμήσαμεν δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ ἐκ τοῦ μέρους ὅπου συννητήθημεν»). Ἡ ἐκθεση γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὴν ὑποσημείωση 145 ἐμφανίζει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσης ὡς τακτικὴ ὑποχώρηση (Α. Α. 275). Τέλος, ὁ Λεκανιδῆς (Α. Η. 18|30 Μαΐου) λέει ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπόκρουσαν τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς κατάδιωξαν πέρα ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους.

νὰ σκοτωθοῦν ἀπὸ Χριστιανῶν σφαῖρες καὶ μετὰ τὴ μάχη νὰ βρεθῆ ἕνας σωρὸς ἀπὸ πτώματα Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀνακατωμένα¹⁸⁴.

Στὶς Καλύβες οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις, μαζὶ μὲ τὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου ποὺ κατὰφεραν νὰ ἐλευθερώσουν, ἔφτασαν ὅταν ἄρχισε νὰ νυχτώ- νη. Μποροῦσαν νὰ πανηγυρίσουν γιὰ τὴ νίκη ποὺ τοὺς ἔδωσε ἡ ἀρι- θμητικὴ τους ὑπεροχὴ καὶ τῶν ἀντιπάλων τους ἢ ἀσυμφωνία καὶ ἡ ἀ- περισκεψία. Συνάμα ὅμως εἶχαν νὰ θρηγήσουν καὶ γιὰ τὰ θύματα ποὺ τοὺς κόστισε ἡ ἐπιχείρηση αὐτή.

Οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς 3/15 μέχρι τὶς 18/30 Μαΐου ὑπολογίζονται σὲ 200 περίπου νεκροὺς καὶ περισσότερους τραυματίες. Οἱ ἀντίστοιχες ἀπώλειες τῶν Ἑλλήνων εἶναι 20 περίπου νεκροὶ καὶ καμιὰ τριανταριά τραυματίες. Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ ὅλες αὐ- τὲς τὶς ἀπώλειες πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὴν τελευταία μέρα τῶν ἐπι- χειρήσεων¹⁸⁵.

Οἱ Τοῦρκοι ἔπαθαν πολλὲς ζημιές καὶ σὲ πολεμικὸ ὄλικό. Ἄναγ- κάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν στὸ πεδίο τῆς μάχης πολλὰ ὄπλα, χιλιάδες φουσέκια, ἀντίσκηνα καὶ πολεμικὲς σημαῖες¹⁸⁶. Ἄλλὰ καὶ τῶν κατοί- κων τῆς περιοχῆς οἱ ζημιές στάθηκαν ἀνυπολόγιστες. Οἱ ζημιές αὐτὲς προξενήθηκαν ἀπὸ τὰ τοπομαχικὰ κανόνια, ποὺ σφυροκοποῦσαν τὸν Τσιβαρὰ ἰδίως, ἀπὸ τὶς πυρπολήσεις καὶ τὶς λεηλασίες. Ὁ Τσιβαρὰς σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ καταστράφηκε· τὰ περισσότερα σπίτια τῶν Δου- λιανῶν πυρπολήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους· καὶ στὸ Βάμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ, ὅπως εἶδαμε, προξένησαν οἱ Τοῦρκοι, ἔγιναν κα- τόπιν πολλὲς καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ ἐκδίκηση πυρ- πόλησαν τὰ σπίτια τῶν Μουσουλμάνων, τὸ Διοικητήριον καὶ τὸν Πύρ- γον. Οἱ Χριστιανοὶ ἐπίσης πυρπόλησαν τὰ σπίτια τῶν Μουσουλμάνων στοὺς Ἀρμένους. Ἄλλὰ καὶ στὶς Καλύβες καὶ τὴ γύρω περιοχῇ, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἡ τάξη δὲ διασαλεύτηκε, οἱ Μουσουλμάνοι λεηλάτησαν ὅλα τὰ μαγαζιά καὶ τὰ σπίτια ποὺ ἀπὸ φόβον τὰ εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ

¹⁸⁴) Α. Α. 275 - 6. Κ. Η. 115. Α. Η. 18|30 Μαΐου. Β. Β. 154.

¹⁸⁵) Γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς σχετικὰ μὲ τὶς ἀπώλειες Ἑλλήνων καὶ Τούρκων δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη βεβαιότητα, γιὰτὶ οἱ πηγὲς παρουσιάζουν δια- φορὲς μεταξὺ τους. Οἱ πηγὲς αὐτὲς εἶναι : Α. Α. 276, 322, 358. Κ. Η. 116. Α. Η. 3|15 - 18|30 Μαΐου. Β. Β. 96, 139, 154. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 24|5 Ἰου- νίου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

¹⁸⁶) Α. Α. 276. Κ. Η. 116. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαῖες αὐτὲς ἡ Ἐπιτροπὴ τὴν ἔστειλε στὸ Μουσεῖο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας (*Δελτίον τῆς Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἐτ. τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Ε', τεῦχος 19 (Ἰανουάριος 1899), σ. 389· Α. Α. 332).

κύριοί τους, ἔκαψαν σιταποθῆκες, ἔκοψαν δένδρα καὶ κατὰστρεψαν γεννήματα¹⁸⁷.

Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου, μὲ τὴν ὁποία ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάσταση πέρασε στὴ νέα της τακτικὴ, τὴν ἐπίθεση, ἔκτος ἀπὸ τοὺς νεκροὺς, τοὺς τραυματίες καὶ τὶς ὕλικές ζημιές, εἶχε καὶ ἄλλα ἔμμεσα, ἀλλὰ σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Στὴν Κρήτη συντελέσει στὴν ἐξάπλωση καὶ τὴν παγίωση τοῦ ἀγώνα¹⁸⁸ καὶ ὁδήγησε σὲ πολιτικὲς ζυμώσεις πού, ὕστερα βέβαια ἀπὸ σοβαρὲς ἀντιθέσεις, κατὰληξαν στὴ συγκρότηση τῆς *Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως*, ἡ ὁποία διαδέχτηκε τὴν *Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Μειοπολιτεύσεως*¹⁸⁹. Στὴν Ἑλλάδα τὰ γεγονότα τοῦ Βάμου καὶ ἡ σφαγὴ τῶν Χανίων προκάλεσαν τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τύπου γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα¹⁹⁰ καὶ κινητοποίησαν τοὺς δισταχτικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ Κρητικούς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀνασυσταθῇ ἡ *Κεντρικὴ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ* καὶ νὰ ἀρχίσουν συστηματικὲς ἀποστολὲς ἐθελοντῶν καὶ πολεμοφοδίων στὸ ἑπαναστατημένο νησί¹⁹¹. Ἀκόμα ἐπηρέασαν τὴν πολιτικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης¹⁹², ἡ ὁποία, ἂν δὲν ἀχθῆκε ἀνοιχτὰ μὲ τὸ μέρος τῶν ἑπαναστατῶν, τοὺς βοήθησε ἔμμεσα, ἀφήνοντας ἐλεύθερους τοὺς ιδιω-

¹⁸⁷) Α. Λ. 275. Κ. Η. 116. Β. Β. 154, 206 - 7.

¹⁸⁸) Πβλ. Λ. J. 76 - 77. Χαρακτηριστικά εἶναι τὰ ἐξῆς, πού ὁ βουλευτὴς Γ. Παπαδόπετρος ἔγραφε στὸ Γ. Τσόνιο σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 23/4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου): «Νῦν τὸ ζήτημά μας ἠλλάξε καὶ οὔτε τῆς Ἐπιτροπῆς εἶναι οὔτε μέρους τῆς Κρήτης, εἶναι γενικὸν Κρητικὸν ζήτημα...».

¹⁸⁹) Α. Η. 18/30 Μαΐου - 19/31 Αὐγούστου 1896. Α. Λ. 423.

¹⁹⁰) Πβλ. Β. Β. 117.

¹⁹¹) *Ἐκθεσις τῶν Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Κεντρικῆς τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς Πρώτης καὶ Δευτέρας Περιόδου Αὐτῆς, ἀπὸ 27ης Μαΐου 1896 ἕως 4ης Αὐγούστου 1897*, Ἀθήνα, 1898.

¹⁹²) Σὲ δηλώσεις του στὴ Βουλὴ στίς 19/1 Δεκεμβρίου 1896 ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης εἶπε: «Ἡμεῖς πολιτικὴν εἶχομεν μέχρι τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον διεπράχθησαν αἱ σφαγαὶ ἐν Χανίοις... νὰ μὴ ἐνθαρρύνωμεν τὸν Κρητικὸν λαόν, ἵνα προβῇ μέχρι τῆς ἑπαναστάσεως... Ἀλλὰ μετὰ τὴν διάπραξιν τῶν σφαγῶν μετεβάλομεν θέσιν, ἐπιθυμοῦντες καὶ προσπαθοῦντες... νὰ συντελέσωμεν ἵνα ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀποκτήσῃ ὅσον οἷόν τε περισσότερα δικαιώματα καὶ προνομία... Καὶ τί ἄλλο ἠδυνάμην νὰ ἐλπίζω, ὅταν ἤμην πεπεισμένος ὅτι δὲν ἠδυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πόθων καὶ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἢ τὴν αὐτονομίαν;» (*Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς*, περιοδὸς ΙΔ', σύνοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19/1 Δεκ. 1896), σσ. 85 - 86). Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἐπηρεάστηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ὅτι οἱ ἑπαναστατεῖς θὰ καταφύγουν στὴν προστασία ξένης Δύναμης (πβλ. Α. Λ. 281, Α. Η. 26/7 καὶ 31/12 Ἰουνίου 1896).

τες νὰ τοὺς ἐνισχύουν¹¹³. Στὸ ἔξωτερικό, ἐπίσης, τὰ γεγονότα τοῦ Βάμου καὶ τῶν Χανιῶν εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση καὶ στὸν τύπο καὶ ἀνάμεσα στοὺς ὁμογενεῖς καὶ ἀνάμεσα στοὺς φιλέλληνες. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἡπείρους, ὅπως δείχνει ἡ *Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων*¹¹⁴ τῆς *Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς*, ἄρχισαν τότε νὰ στέλνονται εἰσφορὰς γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνα καὶ τὴν προστασία τῶν θυμάτων τῆς Τουρκικῆς θηροωδίας. Ἡ συμπάθεια τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης γιὰ τοὺς Κρητικούς δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστη τὴ Διπλωματία καὶ ἀκριβῶς στὴν κινητοποίηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Διπλωματίας βρίσκεται ἡ μεγάλη σημασία τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου. Μολονοὶ οἱ διπλωμάτες τῆς Εὐρώπης ἀπὸ ἀμοιβαία δυσπιστία ἐνέργησαν μὲ δισταγμὸ ἐνῶ διαρκοῦσε ἡ πολιορκία, μολονοὶ δὲν πρόλαβαν νὰ προσφέρουν τὴ μεσολάβησή τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς, τὸ ὅτι ἔδρασαν ἀπὸ κοινοῦ καὶ τὸ ὅτι ἀναγνώρισαν ὅτι ὑπάρχει Κρητικὸ ζήτημα στάθηκε γεγονός μεγάλης σημασίας, γιατί ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία τῆς κοινῆς τους ἐπέμβασης ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν ἔστω καὶ προσωρινὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ μὲ τὸν Κανονισμὸ τοῦ Αὐγούστου 1896.

Ἴσως δὲν πρέπει νὰ μείνη ἀπαρατήρητο ὅτι ἡ *Γενικὴ Ἐπαναστατικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις*, τὸ σῶμα ποὺ οὐσιαστικά ἐκπροσωποῦσε τὸ Χριστιανικὸ λαὸ τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποδέχτηκε τοὺς ὅρους τοῦ Κανονισμοῦ σὲ συνεδρίασή του στὸ Βάμο, δηλαδὴ στὸ μέρος ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάσταση καὶ σὰν ἰδέα καὶ σὰ δράση.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Γ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Δ. Φ.

¹¹³) Α. Λ. 285, 287, 301, 401. *Die Grosse Po'itik*, τόμ. 1Β', ἀρ. 3006, 3010, 3011. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση βρισκόταν σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὴν *Κεντρικὴ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ* (πβλ. τὴν παρῶτα *Ἔκθεσιν Πεπραγμένων*, σ. 4). Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνητικῆς πολιτικῆς διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ ἔξης ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ν. Λεβίδη («Τὰ Δραματικὰ Γεγονότα τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων...», ἐφημ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Ἰανουαρίου 1931): «Υπουργικὸ συμβούλιο 20|1 Ἰουνίου 1896 «Οἱ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ Ναυτικῶν ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Κυβερνησις δέον καὶ διὰ χρημάτων καὶ δι' ὀπλων καὶ πολεμοφοδίων ἐκ τῶν δημοσίων ἀποθηκῶν, ἀλλὰ μυστικῶς, νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἐν Κρήτῃ ἀγῶνος. Ὁ Πρωθυπουργὸς σήμερον φαίνεται συμμεριζόμενος τὴν γνώμην ταύτην, ἐνῶ κατὰ τὸ Ὑπουργικὸν συμβούλιον τῆς 14ης Μαΐου ὀργίλως εἶχε πρὸς τοὺς τοιαῦτα προτεινόντας...».

¹¹⁴) *Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων*, ὁ. π., σσ. 9 · 15.